

Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları -II: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Dört, Beş ve Altıncı Tabakası

Mustafa KILIÇASLAN*

Bilal DELİSER**

ÖZ

Tefsir ilmi, Kur'an'ın nazil olduğu tarihsel ve kültürel bağlamdan, dilbilimsel inceliklerine, hükümlerinden hikmetlerine kadar geniş bir yelpazede derinleşerek kendi içerisinde farklı ekoller ve yaklaşımlarla gelişen, daha sonra kelâm, felsefe, tasavvuf, mantık gibi disiplinlerle zenginleşen çok katmanlı hermenötik bir geleneği ifade etmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) *Tabakâtü'l-müfessirîn* başlıklı eseri söz konusu gelenek için güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Tefsir tarihçiliği, bu bağlamda sadece birey merkezli bir anlatıya dayanmakla kalmayıp, aynı zamanda kurumsal, sosyolojik, tarihsel ve kültürel temsillerin analizini yansıtmaktadır. Bu çalışma Bilmen'in *Tabakâtü'l-müfessirîn* eserindeki dört, beş ve altıncı tabakalara hâkim olan tefsir temayüllerini ve hareketlerini multidimensional bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Bilmen'in doğrudan açıklamadığı fakat aktarımlarıyla işaret ettiği tarihsel, sosyo-politik ve ilmî bağlamlar ilgili literatür üzerinden desteklenerek ifade edilmekte; böylece eserde sezilen entelektüel temalar tarihsel bir okuma zemini üzerinde yeniden anlamlandırılmaktadır. Bilmen'in tabakalara ilişkin anlatımı merkezde tutulmakla birlikte onun doğrudan açıklamadığı bazı tarihsel ve ilmî arka planlar destekleyici kaynaklarla tamamlanarak yorumlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tarih, Tabakât, Tefsir Tarihi, Ömer Nasuhi Bilmen.

Century Readings with A Historical Background – II: The Fourth, Fifth and Sixth Layers of Ömer Nasuhi Bilmen's Work Called The Great History of Commentary/Tabaqatu'l-Mufassirin

ABSTRACT

The science of tafsir represents a multilayered hermeneutic tradition that has deepened across a wide spectrum, from the historical and cultural context in which the Quran was revealed to its linguistic subtleties, rulings, and wisdom. It has developed within itself through diverse schools and approaches, and has subsequently been enriched by disciplines such as theology, philosophy, Sufism, and logic. Ömer Nasuhi Bilmen's (d. 1971) work *Tabaqat al-Mufassirin* provides a powerful framework for this tradition. Tafsir historiography, in this context, not only relies on an individual-centered narrative but also reflects the analysis of institutional, sociological, historical, and cultural representations. This study aims to evaluate the tafsir tendencies and movements that dominate the fourth, fifth, and sixth layers of Bilmen's work *Tabaqat al-Mufassirin* from a multidimensional perspective. In this study, the historical, socio-political, and scientific contexts that Bilmen does not directly explain but rather points to through his accounts are explained with support from literature; thus, the intellectual themes are reinterpreted through a historical reading. While Bilmen's remains central, some historical and scientific backgrounds that he does not directly explain are complemented by supporting sources and interpreted.

Keywords: Tafsir, History, Tabaqat, History of Tafsir, Ömer Nasuhi Bilmen.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Yüksek Mimar Selçuk Karakimseli İlkokulu, Dr., Ministry of National Education, Master Architect Selçuk Karakimseli Primary School, Kayseri, Türkiye, erciyestefsir@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1469-1776>, <https://ror.org/00jga9g46>.

** Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Qur'anic Exegesis, Sivas, Türkiye, bilaldeliser@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5465-3371>, <https://ror.org/04f81fm77>.

Geliş Tarihi / Date of Submission : 23.07.2025

Kabul Tarihi / Date of Acceptance : 13.10.2025

Atıf / Citation: Kılıçaslan, Mustafa & Deliser, Bilal. "Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları -II: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Dört, Beş ve Altıncı Tabakası". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62 (Aralık 2025), 73-98. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1748376>.

Etik Beyan ve Çıkar Çatışması: Yazar, çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ethical Statement and Conflicts of Interest: The author declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, all sources used were indicated in the bibliography, the study was not financially funded, and there is no conflict of interest.

Copyright & License: Author publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY 4.0

Giriş

İslâm ilim tarihinde biyografi yazım geleneğinin önemli bir kolunu oluşturan tabakât kitapları, belirli bir ilim dalında yetişen âlimleri tabakalara ayırarak onların hayatlarını, hocalarını, öğrencilerini, eserlerini ve ilmi yaklaşımlarını kronolojik veya alfabetik sırayla sunmaktadır. Bu eserler, sadece birer biyografik derleme olmanın ötesinde, ilgili ilim dalının zaman içindeki gelişimini, öne çıkan ekolleri, metodolojik değişimleri ve ilmi tartışmaları takip etme imkânı sunmaktadır. Tefsir ilmi için kaleme alınan tabakât eserleri de müfessirlerin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama serüvenlerini, tefsir ekollerindeki farklılaşmaları ve dönemsel özelliklerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eseri tefsir tarihi araştırmaları bakımından istifade edilen mühim bir kaynaktır. Her yüzyılın müfessirleri kronolojik olarak tanıtılmaktadır. Böylece tefsir ilminin tarihî seyrini gözlemleme ve gelişim biçimlerini tespit edebilme imkânı ortaya çıkmaktadır. Müfessirlerin tefsir yöntemlerini, kendi asırlarındaki aktüel tartışmaların tefsirlerine ne derece yansıdığını, sosyal, kültürel, siyasal ve tarihsel hususiyetler değiştikçe tefsirin biçim ve muhtevasında ne gibi değişiklikler olduğunu tespit edebilmek tefsir tarihi okumalarıyla mümkün olmaktadır.

Bilmen normatif bir biçimde okuyucuya salt bilgi aktarmanın yanında deskriptif tarzda fikir örgüsü sunmakta ve her dönemde üretilen tefsir faaliyetlerine ilişkin perspektif oluşturmaktadır. Klasik tabakât kitaplarına ilişkin yöneltilen çok bilgi sunma, az tespit ve yorum yapma eleştirisi¹ dikkate alındığında *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinin betimleyici yönü önem arz etmektedir. Örneğin mümtaz tabakada Hz. Ebû Bekir'in tefsir ilmindeki yeri ele alınırken onun tefsir konusunda pek tedbirli hareket ettiği belirtilmektedir. Buna göre Hz. Ebû Bekir'e “*Ve meyveler ve çayırılar bitirdik.*”² âyetindeki “ebben” ifadesi sorulmuş, o da “Kendi kişisel görüşümle te'vil ve tefsire kalkışırsam beni hangi gök gölgelendirir, beni Allah'ın azabından kim kurtarabilir?”³ şeklinde cevap vermiştir.⁴ Buradan hareketle, sahabeinin bazı durumlarda Kur'ân âyetlerini tefsir etme hususunda ihtiyatlı bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır.⁵ Bu tabakada Hz. Peygamber hayatta olduğu için ilk kaynaktan sorunlar çözülmektedir. Hz. Peygamber toplumsal hayatta temel bir otorite olarak rol oynamaktadır. Öyle ki Hz. Ömer Zâriyât sûresi 4. âyetin tefsirinde “*İşleri taksim edenlere yemin olsun!*” ifadesinde kastedilenin melekler olduğunu söylemiş ardından da Hz. Muhammed'den böyle bir şey duymamış olsaydı söz konusu değerlendirmeyi yapamayacağını belirtmiştir.⁶ Bilmen'in aktardığı bu detay sahabe nezdinde tefsirin nasıl algılandığını göstermektedir. Sahabe anlayışında âyetin zahirine bağlılık ve Hz. Peygamberden nasıl işitilmişse o şekilde tefsir etme tavrının hâkim olduğu görülmektedir.

Bilmen, tarihçi Vâkidî (ö. 207/823) hakkında bilgi verirken onun kütüphanesinde on iki bin kitap bulunmasından hareketle İslâm'ın ilk dönemlerinde olağanüstü bir ilmî hareketliliğin olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁷ Tefsir tarihinde yer alan her bilgi bize mevcut dönemin özelliğini ortaya koyan sosyolojik bir kaynak mahiyetindedir.

Bilmen'in müfessir Mâverdî (ö. 450/1058) hakkında verdiği bilgilerden onun yaşadığı dönemde tefsir ilminin konumunu, siyaset-müfessir ilişkisini, tefsir-fıkıh irtibatını vs. anlama imkânı elde edilebilmektedir. Öyle ki Bilmen, Mâverdî'nin Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle (ö. 435/1044) ile zaman zaman görüş alışverişinde bulunduğunu, kendisine hükümdara “melikü'l-Mülûk” unvanının verilmesinin uygun olup olmadığı sorulduğunda bu unvanın ancak Allah'a izafe edilebileceği yönünde fetva verdiğini bildirmektedir.⁸

¹ İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluş Dönemine İlişkin Problematik Noktalar”, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 14.

² Abese 80/31.

³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Ecmel el-Islahî (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2019), 1/110.

⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Semerkand Yayınevi, 2014), 1/254-255.

⁵ Bilal Deliser, “Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları -I: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin İlk Üç Tabakası”, *Apjir* 7/3 (2023), 309.

⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/261.

⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/399.

⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/516; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Lübnan: Beytül-Efkârî'd-Düveliyye, 2004), 1/1811.

Hicrî V. ve VI./milâdî XI. ve XII. yüzyıllarda mantık ilminin İslâmî ilimlerle iç içe geçtiği, felsefî yöntemlerin müfessirlerin metotlarını etkilediği ve mezhepleşme eğilimlerinin ortaya çıktığı *Tabakâtü'l-müfessirîn*'den tespit edilebilmektedir. Nitekim Bilmen, Müslümanlar arasında mantık ilminin yaygınlaştığını ve ilm-i kelâm'da mütekaddimûndan farklı olarak müteahhirînin yeni metotlarla felsefî meselelere rağbet ettiğini bildirmektedir. İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) de bu usulde ilk eser yazan kişi olduğunu ifade etmektedir.⁹

Bu çalışma Prof. Dr. Bilal Deliser tarafından hazırlanan *Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları –I: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin İlk Üç Tabakası*¹⁰ isimli makalenin devamı mahiyetindedir. Prof. Dr. Bilal Deliser söz konusu çalışmasında ilk üç tabakaya (mümtaz tabaka) ait detaylı analizlerde bulunmuş, sahabe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn nezdinde tefsirin nasıl algılandığını ve ilk üç asrın tarihsel arka planını ortaya koymuştur. *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-müfessirîn* eseriyle ilgili diğer çalışmalar şunlardır: Ömer Dumlu, *Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eseri Üzerine*,¹¹ Muhammet Abay, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Tabakâtü'l-Müfessirîn Yazıcılığına Katkıları*.¹²

Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-müfessirîn eserinin dört, beş ve altıncı tabakaları üzerine yapılmış özel bir inceleme bulunmamaktadır. Bu makale söz konusu eksikliği gidermeyi; Bilmen'in müfessir tasnifinde bu tabakalara dair yaklaşımını, ilgili müfessirlerin eser ve yöntemlerini ve dönemin tarihsel arka planını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Böylece Bilmen'in tefsir tarihçiliğine dair daha derinlemesine bir anlayışla tefsir bilim tarihine katkı yapılacak ve aynı zamanda bahsi geçen yüzyıllardaki tefsir ilminin karakteristik özellikleri Bilmen'in tasnif ve değerlendirme ölçütleri üzerinden ortaya konulacaktır.

1. Müfessirlerin Dördüncü Tabakası: Dilbilimsel Tefsirin Zirveye Çıktığı, Tefsirde Akılcı Eğilimin ve Ekolleşmenin Oluştugu Dönem, Hicrî IV. Asır, H. 303-395/M. 915-1009 Arası

Dördüncü Tabakada (Hicrî IV. Asır/Milâdî X. Yüzyıl) Yer Alan Müfessirler (43 Müfessir):

Nesâî (ö. 303/915), Ali el-Kummî (ö. 305/917), Velid b. Ebân (ö. 310/922), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/924), İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/928), İbnü'l Münzîr en-Nisâbü'rî (ö. 316/928), İbnü'l-Hayyât (ö. 320/932), İbn Keysân (ö. 320/932), Ebû Cafer et-Tahâvî (ö. 321/933), Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 323/935), İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/939), İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Ebû'l-Hasan Ali b. İsa (ö. 334/946), Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/950), İbn Cemşâd (ö. 338/950), Kasım b. Asbağ (ö. 340/952), İbn Dürüsteveyh (ö. 347/959), Münzir b. Saîd (ö. 349/961), İbn Ebû Osman (ö. 353/965), İbn Miksem el-Attâr (ö. 355/967), Ebû Bekir en-Nakkâş (ö. 355/967), Kâlî (ö. 356/968), Ebû'l-Kasım et-Taberânî (ö. 360/972), Kaffâl-i Kebîr (ö. 365/977), Ebû'l-Hasan el-Cürcânî (ö. 366/978), Ebû's-Şeyh (ö. 369/980), Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/981), Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981), Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 370/981), Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/985), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/989), İbn Atıyye el-Kadîm (ö. 383/993), Ebû'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384/994), İbn Şâhin (ö. 385/995), Ubeydullah el-Esedî (ö. 387/997), Muhammed b. Ali el-Üdfüvî (ö. 388/988), Ebû Muhammed el-Mâhânî el-İsfahânî (ö. 389/999), Muâfa en-Nehrevânî (ö. 390/1000), Ahmed b. Fâris (ö. 395/1005), Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009).¹³

Bilmen, IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyılda öne çıkan müfessirleri tanıtırken aktardığı bilgilerde özellikle felsefe, kelâm ve gramer ilimlerinin tefsirle birleştiği görülmektedir. Onun bu sunumu, dönemsel bir entelektüel dönüşümün izlerini taşımaktadır. Bu sebeple Bilmen'in atfı yaptığı bazı müfessirlerin yaşadığı coğrafya, siyasî yapı ve ilmî çevre hakkında bilgi vermek Bilmen'in anlatımındaki tarihsel arka planı güçlendirmektedir. Bu bağlamda Bilmen'in müfessirleri tanıtırken yaptığı vurgular, dönemin düşünsel eğilimlerine dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Ancak Bilmen bu düşünsel arka planı

⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/182.

¹⁰ Bilal Deliser, "Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları –I: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin İlk Üç Tabakası" *Apjir*, 7/3 (2023), 298-329.

¹¹ Ömer Dumlu, "Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eseri Üzerine", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Kayseri: Araştırma Yayınları, 2014), 137-154.

¹² Muhammet Abay, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Tabakâtü'l-Müfessirîn Yazıcılığına Katkıları," *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2014), 143-162.

¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/235-237.

detaylandırmamaktadır. Bu sebeple bu dönemin ilmi havzalarına ve felsefi tartışma ortamına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bilmen, hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyıl müfessirleri arasında özellikle kelâm ve felsefe ile içli dışlı olmuş isimleri belirtmektedir. Onun bu gözlemi, tefsir literatüründe daha önce fazla belirgin olmayan felsefi sorunsalların hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyılda ön plana çıktığına işaret etmektedir.

1.1. Hicrî IV. Asır/Milâdî X. Yüzyıl Dinî, Kültürel ve Siyasî Görünümü

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl İslâm coğrafyasında dinî ve siyasî açıdan önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Abbâsî Halifeliğinin zayıfladığı, bölgesel güçlerin yükseldiği ve farklı dinî ekollerin etkili olduğu bu yüzyıl İslâm tarihinin dönüm noktalarından biridir. Hicrî II. yüzyılda başlayıp III. yüzyılda devam eden siyasî bölünme, Abbâsî merkezî idaresinin güç kaybetmesine bağlı olarak hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda daha da artmıştır.¹⁴ Irak, Kıbrıs, Rodos, Horasan bölgeleri fethedilmiş, Buhara ve Semerkant'ın alınmasıyla birlikte Mâverâünnehir bölgesi de İslâm topraklarına dâhil olmuş böylece İslâm coğrafyası geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda İslâm Dünyasında yönetim Abbâsîler (750-1258) tarafından idare edilmiştir. Emevîlerin (661-750) tepki çeken uygulamaları ve Müslümanlardaki hoşnutsuzluklar Abbâsîler dönemindeki devlet-birey ilişkisini önemli ölçüde etkilemiştir. Öyle ki Emevîler döneminin toplumda meydana getirdiği tahribatı gösteren bir rivayeti Ömer Nasuhi Bilmen aktarmıştır. Buna göre Nesâî bir gün Dımaşk camisinde Hz. Ali'yi övmüş fakat Muaviye'nin faziletlerinden bahsetmemiştir. Bunun üzerine Nesâî camiden kovulmuştur. Diğer bir rivayette ise Nesâî Muaviye'nin faziletlerine ilişkin bir soruya cevap vermediği için cami içerisinde darp edilmiştir.¹⁵

Bu dönemde Abbâsî yönetimi merkezi otoritesini yitirmiş, halifelerin yetkileri azalmış ve ordu üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir. Bu yüzyılı bir bakıma Şii karakterli örgütlenmelerin yükseliş dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılın başında Kuzey Afrika'da Fâtımîler Devleti'nin (909-1172) kuruluşu, söz konusu yükselişin en önemli tezahürlerinden biri olmuştur.¹⁶ Fâtımîler,¹⁷ Büveyhîler,¹⁸ Deylemîler,¹⁹ İhşidîler²⁰ gibi yerel hanedanlar, Abbâsî Halifeliği'nin zayıflamasından faydalanarak güçlenmiştir.²¹ Büveyhîler, Deylemîler gibi Şii hanedanlar Abbâsî halifelerini kendi kontrollerine almıştır. Milâdî 945 yılında Büveyhî hükümdarı Ahmed Muizzüddavle'nin (ö. 356/967) Bağdat'ı ele geçirip halife el-Müstekfî'yi tahtından indirmesiyle birlikte hilafet makamı oldukça zayıflamıştır. Muizzüddavle'nin halifeliği ile birlikte vezirlik makamı kaldırılmış, devlet işlerini kâtipler yapar hale gelmiştir.²²

Abbâsî halifeleri dünya hayatına dalıp her şeyi unutmuşlar ve halifeliğin hiçbir fonksiyonu kalmamıştır.²³ Merkezi otoritenin zayıflamasıyla bürokraside yolsuzluklar başlamıştır. Devlet vatandaşın mallarına el koymaya başlamış, Bağdat'taki köy ve araziler halifenin kumandanlarına tahsis edilmiş, kumandanlar güçlerinin yettiği yerleri almış ve yağma düzeni, ülkenin dört bir yanına dağılmıştır.²⁴

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda Sünnî ve Şii mezhepleri arasındaki farklılıklar belirginleşmiş ve mezhep içi tartışmalar yoğunlaşmıştır. Sünnî kelâmında Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gibi ekoller ortaya çıkmıştır. Şiilikte ise İsmâîlîlik ve İmâmîyye gibi farklı kollar etkili olmuştur. Tasavvuf bu dönemde İslâm

¹⁴ Mehmet Özdemir (ed.), *Tarihçe Müslümanlar* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 85.

¹⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Zehebî, *Siyeru a'lämi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 14/132; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/451; M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/563.

¹⁶ Özdemir, *Tarihçe Müslümanlar*, 85.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 6/446-450.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/207.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/208.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/126.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/126.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib* 7/207-208.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/208.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târib*, 7/210.

dünyasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Sûfiler, zühd ve takva anlayışını benimseyerek manevi bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Sûfi tarikatlarının temelleri de bu dönemde atılmıştır. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda *Kitâbü'z-Zühd* ve *eğ-Zühd* adlı eserler yazılmıştır.²⁵

Hicrî ilk üç asra egemen olan Kur'ân'ı muhafaza etme ve onu olduğu gibi rivayetler yolu ile sonraki nesillere aktarma vazifesi yeni hermenötik sorumluluklarla farklı bir boyut kazanmıştır. Artık Kur'ân'ı muhafaza etmenin yanı sıra onu anlama, yorumlama, yeni durum ve güncel meseleler ışığında âyetleri tefsir etme tarzıyla karşılaşmaktadır. Nitekim Kelâmî tartışmalar yaşanmış, mezhebî yönelişler kuvvetlenmeye başlamıştır. Özellikle Mu'tezile mezhebinin Abbâsî halifesi Me'mun zamanında (813-833) zirveye çıktığı dönemde, halife Me'mun Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiasını benimsemiş, hicrî 218 yılından itibaren halkı bu inancına davete başlamış, sonraki halifeler döneminde de Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusu tartışılmaya devam etmiştir.²⁶ Mu'tezile okulunun görüşleri tefsire etki etmiş ve Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda Ebû Müslim el-İsfahânî tarafından Mu'tezile mezhebi üzerine *Câmi'u't-te'vîl li-mubkemi't-tenzîl* adlı bir tefsir yazılmıştır.²⁷

Hicrî IV./Milâdî X. yüzyılda iki önemli gelişme meydana gelmiştir. Bunlardan biri IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Karahanlılar Devleti'nin (944?-1212) İslâmiyet'i kabul ederek ilk Müslüman Türk devleti olmasıdır. İkincisi ise Samânoğulları'ndan kopan Gazneliler'in (963-1186) yeni bir Müslüman Türk devleti olarak ortaya çıkmış olmasıdır.²⁸

1.1.1. Klasik Dönemin Zirvesi ve Tefsirdeki Çeşitlenme

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl İslâm ilim tarihinde özellikle de tefsir ilmi açısından bir dönüm noktasıdır. Abbâsîler'in bilimsel ve kültürel açıdan altın çağı olan bu dönem bir yandan önceki asırlardan devralınan ilmi mirasın tasnif, derleme ve sistemleştirme çabalarına sahne olurken, diğer yandan yeni ilmi disiplinlerin gelişimine ve farklı düşünce akımlarının tefsir sahasına daha güçlü bir şekilde nüfuz etmesine tanıklık etmiştir. Bu yüzyılda, tefsirde rivayet ve dirayet metotları dengeli bir şekilde işlenmiş, farklı ilimler tefsire nüfuz etmeye başlamış ve tefsir kaynaklarının zenginleştiği bir dönem olmuştur.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl genel olarak İslâm coğrafyasında ilmî hareketliliğin zirveye çıktığı bir dönemdir. Bilhassa Bağdat, Abbâsî başkenti olarak, ilmî ve kültürel hayatın merkezi konumunu korumuştur.²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, Bağdat'ı İslâm âleminin önemli işlerinin birinci derecede tecelli ettiği yer ve hilafet merkezi olarak tanımlamıştır.³⁰ Basra ve Kûfe gibi kadim ilim merkezleri, özellikle dil ve nahiv alanındaki zengin birikimleriyle tefsir çalışmalarını beslemeye devam etmiştir. Endülüs'te Kurtuba ve Kuzey Afrika'da Kayrevan, Mısır'da Kahire, Horasan'da Nîşâbur ve Mâverâünnehir'de Buhara gibi şehirler de kendi ilim havzalarını oluşturarak tefsir çalışmalarına katkı sağlamıştır.

Kurumsal yapılar bu ilmî gelişmede önemli rol oynamıştır. Beytülhikme'nin oluşturduğu çeviri geleneği Yunan felsefesi, mantık, tıp ve astronomi gibi dış ilimlerin İslâm dünyasına aktarılmasını sağlamıştır. Bu aktarım İslâmî ilimlerde, özellikle kelâm ve felsefe alanlarında yeni tartışmaları beraberinde getirmiş, bu da Kur'ân yorumunu derinden etkilemiştir. Öğrenciler büyük âlimlerin ders halkalarına katılarak ilim tahsil etmiş, bilgi birikimini sonraki nesillere aktarmıştır. Bu hoca-talebe ilişkisi ilmî geleneğin sağlam bir şekilde devam etmesini sağlamıştır. Bilmen'in müfessirlerin hocalarını ve öğrencilerini zikretmesi,³¹ bu kurumsal olmayan ancak etkili eğitim ağının önemine işaret etmektedir.

1.1.2. Metodolojik Çeşitlilik ve Derinleşme

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda tefsir, sadece metnin zahirî anlamlarını açıklamaktan öte, çok katmanlı hermenötik bir disiplin haline gelmiştir. Bu dönemde özellikle Taberî ve Mâtürîdî gibi âlimlerin

²⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/468, 489.

²⁶ Şehristânî, *el-Mile'l ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1993), 1/83; İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 1/92; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/418.

²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/465.

²⁸ Özdemir, *Tarihçe Müslümanlar*, 87.

²⁹ Thomas Bauer, *Neden İslâm'ın Orta Çağı Yoktu?*, çev. Hülya Yavuz Akçay (İstanbul: Runik Kitap Yayıncılık, 2018), 135-136.

³⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/455; İbn Kesîr Hicrî 452. Yılla ilgili bilgi verirken Bağdat'ta birçok kütüphanenin varlığından bahsetmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/1831.

³¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/455.

çalışmalarında ortaya çıkan çok yönlü yorum yöntemleri günümüzdeki tefsir çalışmalarını doğrudan etkilemiştir. Bu yüzyılda tefsir sadece dil bilgisi, ahkâm, edebiyat ve tarihsel bağlamı kapsamakla kalmamış, aynı zamanda felsefî, kelâmî ve tasavvufî bir hermenötik zenginlikle incelenmiştir. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıldaki bu çok katmanlı yaklaşım özellikle modern tefsirlerde çok disiplinli bir bakış açısı olarak sürdürülmektedir. Bu durum aslında hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl müfessirinin sosyolojik tabanla kurduğu diyalektik ilişkinin bir sonucudur. Bu dönem müfessiri dil ve metinle baş başa kalmış ve Hz. Peygamber dönemi tarihsel bağlamından önemli ölçüde kopuş yaşamıştır. Bu yönüyle hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl entelektüel bir tavrın vahyin eyleme dönmüş pratikleriyle buluştuğu bir yüzyıl olmuştur.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl tefsirinde farklı ekollerin ve yaklaşımların ortaya çıktığı bir çeşitlilik gözlenir. Bu dönemde rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, tasavvufî tefsir ve fikhî tefsir, kelâmî tefsir, ahkâm tefsiri gibi farklı tefsir türleri gelişmiştir. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda kelâm ekollerinin etkisiyle kelâmî tefsir gelişmiştir. Kelâmcılar, Kur'ân âyetlerini Allah'ın sıfatları, kader, ahiret gibi teolojik konuları açıklamak için kullanmışlardır. Bu dönemde Tahavî tarafından ilk kez *el-Akâidetü't-tahâviyye* adlı akaid kitabı telif edilmiştir.³² Bilmen'in ikinci olarak zikrettiği akaid eseri ise Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-tevhîd* adlı eseridir.³³ Bilmen'in zikrettiği bir diğer akaid eseri ise Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Umdetü'l-akâid* eseridir.³⁴ Akaid ve kelâm tartışmalarının önem kazanması müfessirlerin gündeminde ve çalışmalarında etkili olmuştur.

Bu yüzyılda tefsir ilmi İbn Ebû Hâtim örneğinde olduğu gibi rivayet ağırlıklı tefsirler, Mâtürîdî örneğinde olduğu gibi hermenötik/dirayet yönü ağır basan tefsirler ve Taberî örneğinde olduğu gibi rivayetle dirayeti mezceden tefsirler şeklinde üç ana eksen halinde saflaşmıştır. Daha sonra Ebû'l-Leys Semerkandî bu üç yöntemi mezcederek tek yöntem haline getirmiştir.³⁵

Bu tabakada edebiyat ve siyaset müfessirlerin gündemine girmiştir. Önceki tabakalarda siyasetle uğraşan sahabe tefsir alanını mevaliye bırakmıştır. Oysa bu tabakada tefsir-siyaset birlikte düşünülmeye başlanmıştır. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen Ebû'l-Hasan Ali b. İsa hakkında bilgi verirken, onun siyaset adamı olduğunu ve Mekke'de valilik yaptığını, daha sonra ise vezirlik görevine getirildiğini aktarmıştır. Ebû'l-Hasan Ali b. İsa *Siyâseti'l-memleke* adlı bir de eser yazmıştır.³⁶ Edebiyat ve siyasetle uğraşan müfessirler bu tabakada yer almıştır.

1.2. Rivayet Tefsirinin Yerleşik Hale Gelmesi

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda tefsir tarihi açısından yaşanan en önemli gelişmelerden biri önceki üç asırda oluşan birikimin derlenip toplanması ve hadis-tefsir birlikteliğinin hayata geçirilmiş olmasıdır. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl önceki yüzyıllarda gelişen tefsir geleneğinin olgunlaştığı ve klasik tefsir ekollerinin yerleşik hale geldiği bir dönemdir. Bu dönemde rivayet tefsiri (tefsîr bi'l-me'sûr) yöntemine dayalı önemli eserler kaleme alınmıştır. Örneğin İbn Ebû Hâtim müsned rivayetlerden meydana gelen bir tefsir yazmıştır.³⁷ Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda yer alan Nesâî yaptığı hadis nakilleriyle rivayet tefsirlerine ciddi katkı sunmuştur.³⁸

Bu dönemde önceki dönemlerde oluşmuş olan rivayet geleneği belli bir birikime ulaşmıştır. Rivayet tefsirinin zirve ismi olan İbn Cerîr et-Taberî bu birikimi derleyip bir araya getirerek rivayet alanında önemli bir eser ortaya koymuştur. Önceki birikimin derlenmesinin tefsir tarihi açısından önemi hicrî ilk üç asırda oluşan zengin birikimin kayda geçirilmesi ve böylece sonraki devirler için eşsiz malzemelerin sunulmuş olmasıdır. Taberî sadece kendisinden önceki rivayetleri derlemekle kalmamış, aynı zamanda rivayet tefsiri anlayışını da geliştirmiş ve bu tefsirlere farklı bir boyut kazandırmıştır. Rivayetlerin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki katkısının yanı sıra gramer ve dil kuralları, Basra ve Kûfe dilcilerinin dilsel analizleri, kıraat vecihleri, edebî sanatlar, tarihsel malumatlar ve isrâiliyat gibi unsurları da tefsire dâhil etmiştir.³⁹

³² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/464.

³³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/470.

³⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/486.

³⁵ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 98.

³⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/471.

³⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/467-468.

³⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/452.

³⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/456.

Bilmen, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinin en mühim tefsirlerden ve her müfessirin müracaat ettiği kaynaklardan biri olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen'in bu tespiti Taberî tefsirinin sonraki tüm tefsirler üzerindeki etkisini ve rivayet tefsirinin temelini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bilmen, Taberî'nin metodunu şu şekilde açıklamaktadır: "Taberî, tefsirinde önce âyeti zikreder, sonra âyetin tefsirinde bütün rivayetleri nakleder. Rivayetleri değerlendirir, tercihini belirtir ve dilbilgisi kuralları ve aklî delillerle destekler. Fıkî hükümleri ve kıraat vecihlerini de ele alır."⁴¹ Bu tespitler Bilmen'in Taberî'yi sadece bir rivayetçi olarak görmediğini, aynı zamanda onun dirayet ve içtihat yönüne de dikkat çektiğini gösterir.

Ayrıca Taberî, tefsirinin girişinde yazmış olduğu mukaddime ile birlikte tefsir metodolojisine dair önemli bir katkı sağlamıştır. Tefsir usûlünün temelleri olarak kabul edebileceğimiz nitelikte tefsire dair birtakım yöntemsel bilgiler girişte verilmiştir. Böylece usûl't-tefsîr ilminin temelleri bu yüzyılda atılmıştır. Kur'ân'ın belâgatı, tefsir-tevil kavramları, yedi harf, sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn görüşlerinin tefsirde önceliği, Garîbu'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, bid'at yorumlar, hurûf-u mukattaa gibi konularda görüşlerini açıklamıştır.⁴² Böylece tefsirle birlikte bir metodoloji çabasının oluştuğu anlaşılmaktadır.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılın önemli tartışma konularından birisi Kur'ân'ın re'y ile tefsir edilip edilmeyeceği konusu olmuştur. Taberî re'y ile âyetlerin tefsirine karşı çıkmış ve bu yaklaşımını "Kim Kur'ân hakkında kendi rey'i ile bir söz söylese, isabet etmiş olsa bile hata etmiştir."⁴³ rivayetiyle ortaya koymuştur.⁴⁴ Esasen re'y metodu Taberî nezdinde önceki dil âlimleri ve fakihlerin çıkarımlarından yararlanmadan ve hadislerin desteğini almadan yapılan bir tefsir faaliyeti olarak görülmüştür. Böyle bir tefsir faaliyeti hevaya dayanan ve mezhep taassubuyla yazılan eserler olarak kabul edilmiştir. Buna göre re'y, heva ile eşit tutulmuştur.⁴⁵ Bilmen de tefsir için lüzumlu ilimlerden yoksun olarak yapılan tefsirin "kişisel görüşle tefsir" türünden sayıldığını ve dinen yasak olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Buna göre Bilmen dirayet ile yapılan tefsiri re'y ile yapılan tefsirden ayırmış ve re'y ile yapılan tefsirin sahih bir temele dayanmaksızın kişinin kendi içtihadıyla gerçekleştiğini belirtmiştir.⁴⁷ Böylece geleneğe ve kaynağa yaslanmadan yapılan içtihat eleştirilmiştir. İslâmî gelenekte önce rivayet sonra dirayetin olması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu yaklaşım geleneğe ve kaynağa yaslanmadan yapılan içtihadın, İslâmî düşünce açısından meşruiyet sorunu taşıyacağı yönünde bir eleştiri ortaya koymuştur. Klasik usûl anlayışında nasslara dayalı bir rivayet zemini olmadan gerçekleştirilen içtihatların, hem metodolojik hem de epistemolojik açıdan sorunlu kabul edilmesi bu yaklaşımı beslemiştir. Nitekim İslâmî gelenekte önce rivayet sonra dirayet anlayışı, bilgiyi taşıyan geleneğin korunması ve keyfî yorumların önüne geçilmesi açısından önemli bir ilke olarak benimsenmiştir. Ancak bu hiyerarşinin mutlaklaştırılmasının düşünsel gelişimi sınırlandırabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle rivayet ve dirayet arasında sabit bir hiyerarşiden ziyade birbirini besleyen bir ilişki modeli daha sağlıklı bir yaklaşım olarak görülmelidir.

Taberî'nin tefsirinde akla verdiği önemi gösteren en belirgin örneklerden biri, müteşâbih âyetlerin yorumudur. Taberî, müteşâbih âyetlerin yorumunda hem rivayetleri hem de aklı kullanmıştır. Rivayetleri titizlikle inceleyerek sahih olanları tespit etmiş ve âyetin anlamını bu rivayetler ışığında açıklamaya çalışmıştır. Ancak rivayetlerin çelişkili veya akla aykırı olduğu durumlarda aklı devreye sokarak âyetin en makul yorumunu yapmıştır. Taberî'nin hem rivayetlere bağlılığını hem de tefsirinde dirayete yer verdiğini gösteren bir örnek şöyledir. Yüce Allah Hudeybiye sulhüne katılanlara vadettiği ganimeti haber vererek Kur'ân'da "*Siz ganimetleri almaya gittiğiniz vakit, savaşa katılmayıp geride kalanlar 'Bırakın da biz de size tabi olalım'*

⁴⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/456.

⁴¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/456.

⁴² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/187.

⁴³ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi'u'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Arabi'l-İslâmî, 1996), "Ebvâbu Tefsiri'l-Kur'ân", 1 (No. 2950).

⁴⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/40; İsmail Cerrahoğlu, "Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/105-107; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/524.

⁴⁵ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/57; Andrew Rippin, *Tefsir Tarihi İncelemeleri*, çev. Ahmed Hamdi Akkaya (İstanbul: Kapı Yayınları, 2023), 88.

⁴⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/456-457.

⁴⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/157.

diyeceklerdir. Onlar bu sözleriyle Allah'ın kelâmını değiştirmek isterler. Ey Muhammed sen onlara: "Elbette bize tabi olamayacaksınız. Çünkü Allah daha önce sizin için böyle buyurmuştur." de. Bunun üzerine onlar da: "Hayır siz bizi çekemiyorsunuz." diyeceklerdir. Doğrusu onlar pek az anlarlar."⁴⁸ buyurmuştur. Bu âyet Hz. Muhammed ve ashabı Kâbe'ye umre yapmak için yola çıktıklarında ölüm korkusuyla yolculuğa katılmayan münafıkların ganimetten pay alamayacağını haber vermektedir. Âyette geçen "Onlar bu sözleriyle Allah'ın kelâmını değiştirmek isterler." ifadesiyle ilgili iki farklı rivayet söz konusudur. Birinci yaklaşıma göre münafıkların değiştirmek istedikleri Allah kelâmı Hudeybiye'ye katılanlara vaat edilen Hayber ganimetidir. Böylece Yüce Allah ölümü göze alıp Hudeybiye sulhüne katılanlara Hayber'in hem fethini hem de ganimetini müjdelemiştir. İşte münafıkların değiştirmek istedikleri söz Hayber ganimetidir. Bu rivayet Mücâhid ve Katâde'ye aittir. İkinci rivayete göre münafıkların değiştirmek istedikleri söz "Eğer Allah, bu cihattan sonra tekrar seni bu geri kalan topluluğa döndürür de onlar da seninle cihada çıkmak için izin isterlerse onlara şöyle de: "Benimle beraber bir daha asla çıkmayacaksınız. Çünkü ilk defasında savaşa çıkmayıp oturmayı istediniz. Şimdi de geriye kalanlarla beraber oturun."⁴⁹ âyetidir. Bu rivayet ise İbn Zeyd'e aittir. Taberî bu iki rivayeti aktardıktan sonra ikinci görüşe katılmadığını çünkü Tevbe sûresi 83. âyetin Tebük seferine katılmayan münafıklarla ilgili olduğunu, Tebük seferinin ise Hayber ve Mekke'nin fethinden sonra gerçekleştiğini belirtmiştir.⁵⁰ Bu yaklaşımıyla hem Kur'an'ın metnine bağlı kalmış hem mevcut rivayetleri bir araya getirmiş hem de dirayet boyutunu devreye sokarak görüşler arasında eleme yapmıştır. Taberî'nin bu yaklaşımı, onun tefsirinde aklın önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Taberî rivayetleri ve aklı bir arada kullanarak Kur'an'ın anlaşılmasına hermenötik katkıda bulunmuştur.

Bilmen'in, Taberî'nin Kûfe, Basra, Rey, Suriye ve Mısır gibi dönemin başlıca ilim ve irfan merkezlerini dolaştığını ve nihayet Bağdat'a yerleştiğini kaydetmesi,⁵¹ sadece biyografik bir detay olmanın ötesinde, çok katmanlı ve derin anlamlar taşımaktadır. Bu yolculuklar sayesinde Taberî, sadece bir rivayetçi olarak kalmamış, farklı fıkıh mezheplerinin, kelâm, dil ve edebiyat ekollerinin yaklaşımlarını bizzat yerinde öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu geniş perspektif onun *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsirini farklı kılan çok yönlülüğün temelini oluşturmuştur. Bilmen, bu detayla Taberî'nin eserinin derinliğinin ve kapsamının sıradan bir birikimle değil, yoğun bir ilim arayışıyla oluştuğunu ima etmektedir. Bilmen'in sıraladığı Kûfe, Basra, Rey, Suriye, Mısır ve Bağdat gibi şehirler hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılın en önemli ilim ve irfan merkezleridir. Her bir şehir belirli bir ilim dalında veya ekolde öne çıkmıştır. Bilmen'in bu şehirleri peş peşe sıralaması Taberî'nin coğrafi birikimini ve farklı ilmi ekolleri yerinde öğrenme imkânını vurgulamaktadır. Burada hermenötik bir bakışla üretilen anlamların zaman ve mekân faktörleriyle birlikte düşünülmesinin önemi ortaya çıkmaktadır.

1.3. Kelâm, Fıkıh ve Belâgat Disiplinlerinin Tefsir Üzerindeki Etkileri

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda tefsir ilmi sadece felsefe ve mantıktan değil, aynı zamanda İslâm ilim geleneğinin kendi iç dinamiklerinden doğan kelâm, fıkıh ve belâgat gibi disiplinlerden de yoğun şekilde etkilenmiştir. Bu etkileşim tefsirlerin niteliğini ve derinliğini artırmıştır.

Bu yüzyıl özellikle Ehl-i Sünnet kelâmının kurumsallaşmaya başladığı bir dönemdir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî gibi kelâmcı müfessirler, kelâmî meseleleri Kur'an âyetleriyle temellendirme çabasına girmiştir. Bilmen, Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü ehlî's-sünne* adlı tefsirini değerlendirirken, onun Mu'tezile gibi fırkalara karşı Ehl-i Sünnet akidesini savunduğunu ve Kur'an'dan deliller getirdiğini nakletmiştir.⁵² Mâtürîdî Kur'an âyetlerini tefsir ederken Allah'ın sıfatları, kader, peygamberlik gibi temel akidevî konuları ele almış; aklî istidlallere başvurmuştur. Bilmen'in gözünde Mâtürîdî "Ehl-i Sünnet'in büyük imamı" olarak müstesna bir yere sahiptir.⁵³ Bu durum sadece rivayetin değil, Ehl-i Sünnet kelâmının da Kur'an yorumundaki hermenötik değerinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Bu yüzyıl Mu'tezilî görüşlerin tefsirler üzerinde etkili olduğu bir dönemdir. Ömer Nasuhi Bilmen'in hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda biyografilerini aktardığı Mu'tezile'ye mensup müfessirler arasında Ebû

⁴⁸ el-Fetih 48/15.

⁴⁹ et-Tevbe 9/83.

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 21/261-263.

⁵¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/455.

⁵² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/469.

⁵³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/469.

Müslim el-İsfahânî, Ubeydullah el-Esedî ve Ebû'l-Hasan er-Rummânî gibi âlimler bulunmaktadır.⁵⁴ Bilmen, Mu'tezile müfessirlerini zikrederken onların dilbilgisi ve belâgat yeteneklerini övmekle birlikte, mezhebi sapmalarına karşı okuyucuyu uyarma eğilimindedir. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda *er-Red ale'l-Mu'tezile* türünde Mu'tezile karşıtı eserler yazılmıştır.⁵⁵

Fıkıh hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda İslâm hukukunun mezheplere ayrılarak sistemleştiği bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu durum ahkâm âyetlerinin tefsirine yansımıştır. Müfessirler, kendi mezheplerinin görüşlerini desteklemek ve karşıt görüşleri eleştirmek amacıyla âyetleri fikhî bir perspektifle yorumlamıştır. Taberî'nin tefsirinde fikhî ihtilaflara ve farklı mezheplerin delillerine yer vermesi söz konusu durumun tefsire yansımaları olmuştur.⁵⁶ Bilmen, bu yüzyıldaki müfessirleri tanıtırken sıklıkla "hüküm verirken İmam Mâlik ile arkadaşlarının mezhebine göre hükmederdi." şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁵⁷ Bu devirde mezhepleşme eğilimleri belirginleştiği için Bilmen müfessirlerin biyografilerine "Mezhebi" başlığını eklemiştir.⁵⁸ Bilmen mezhebî bağlılığa işaret ederek bazı müfessirlerin mensup oldukları mezhebî ideolojileri savunmaya çalıştıklarını kaydetmiştir. Örneğin Ebû Mansûr el-Ezherî Şâfiî mezhebine büyük bir bağlılık göstermiş ve daima mezhebinin fikirlerini savunmaya gayret etmiştir.⁵⁹ Bilmen hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda tefsir-mezhep etkileşimini göstermesi bakımından "Müctehid fi'l-mezhep" ifadesini kullanmıştır. Buna göre içtihat müfessirin kendi bağlı bulunduğu mezhep çerçevesinde gerçekleşmiştir.⁶⁰ Bu yaklaşım hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıldaki içtihat anlayışını yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl Arap dilinin ve edebiyatının en parlak dönemlerinden biri olmuştur. Dilbilimciler Arap dilinin gramer, sözlük ve retorik gibi alanlarında önemli çalışmalar yapmışlardır. Dilin yapısı, kelimelerin gramatik açıdan analizi, sözdizimi, sözlük anlamları ve kelime kökenleri üzerine odaklanan dilbilimsel tefsir hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda Kur'an tefsir faaliyetlerinde ön plana çıkmaya başlamıştır. Hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyılda, Arap dili üzerine çalışmaların artması, tefsir anlayışını da etkileyen bir faktör olmuştur. Dil bilgisi ve edebiyatın Kur'an'ın anlamını daha iyi anlamak adına önem kazanması tefsir çalışmalarının daha titiz bir hale gelmesini sağlamıştır. Bu yüzyılda dilbilim ve belâgat ilimleri, müfessirlerin Kur'an'ın fesahat ve belâgat yönünü ortaya koymalarında kilit rol oynamıştır.⁶¹ Ebû İshâk ez-Zeccâc, İbnü'l-Hayyât, İbn Keysân gibi dilciler, tefsirlerinde lügavî analizlere ve i'câz delillerine ağırlık vermişlerdir.⁶² Gelecek yüzyıllarda Zemahşerî gibi müfessirlerde zirveye ulaşacak olan bu belâgat ağırlıklı tefsir ekolünün temelleri bu yüzyılda sağlam bir şekilde atılmıştır. Nitekim Bilmen, Zemahşerî'nin, gramere ilişkin inceleme ve değerlendirmelerini Zeccâc'ın tefsirinden esinlendiğini bildirmektedir.⁶³ Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu* adlı eseri tefsir metodolojisine dilbilimsel yaklaşımı merkeze alarak önemli katkılar sunmuştur.⁶⁴

Bu asırda dilbilimsel tefsir açısından yaşanan önemli bir gelişme lügavî tefsirin önceki asırlarda oluşan eserleriyle önemli bir birikim elde edilmiş olmasıdır. Öyle ki Ebû Ali el-Kâlî *Kitâbü'l-bârî* isimli lügatinde kendisinden önceki lügat kitaplarını bir araya getirmiştir.⁶⁵ Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl bu yönüyle adeta bir derleme faaliyetlerinin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Zahirî tefsirde Taberî, dilbilimsel tefsirde ise Kâlî bu derleme işlerini üstlenen müfessirler olmuştur.

⁵⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/465, 488, 489.

⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/475.

⁵⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/457-458.

⁵⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/473.

⁵⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/480.

⁵⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/483.

⁶⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/484.

⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Araplar arasında fesahat ve belâgatın yaygınlaşması yükseliş devrine geçişi sağlamıştır. Kur'an'ın belâgat yönünü ortaya koymak aynı zamanda büyük bir edebî düşünceye sahip olmayı gerekli kılmıştır. Esasen Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde Arap halkı şiir ve edebiyat bakımından parlak bir devri yaşamıştır. Kur'an belâğatı ile adeta muhataplarına meydan okumuştur. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/59-60, 64.

⁶² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/461.

⁶³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/461.

⁶⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/460-461.

⁶⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/460-461.

Bu dönemde Basra ve Kûfe gibi önemli dilbilim merkezlerinde farklı dilbilimsel tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu ekoller Kur'ân'ın dilsel yapısını farklı açılardan incelemişler ve farklı yorumlar sunmuşlardır. Kûfe ve Basra'da Arap gramer ve filolojisinin temeli kurulmuştur.⁶⁶ Bu ekoller Kur'ân'ın dilsel yapısının daha iyi anlaşılmasına ve dolayısıyla tefsir çalışmalarının zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu yüzyılda İbnü'l-Hayyât, İbn Keysân gibi gramer ve nahiv âlimleri Basra ve Kûfe dil okullarının görüşlerini sentezlemiş ve Bağdat dil ekolünün oluşmasını sağlamıştır.⁶⁷

1.4. Rivayet ve Dirayet Tefsirinin Dengelenmesi

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda rivayet tefsiri (tefsîr bi'l-me'sûr) ve dirayet tefsiri (tefsîr bi'r-re'y) gibi temel tefsir yöntemleri belirginleşmiş ve bu yöntemlere dayalı önemli eserler kaleme alınmıştır. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen; Ebû Bekir en-Nakkâş'ın *et-Tefsîr* adlı rivayet ağırlıklı bir tefsir yazdığını belirtmiştir. Nakkâş bu tefsirinde başka müfessirlerin sözlerini iktibas etme yöntemini tercih etmiştir.⁶⁸

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda toplumun aklî tefsire ihtiyaç duyar hale gelmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu dönemde İslâm dünyasında yaşanan kültürel, entelektüel ve toplumsal değişimler, Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁹ Hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyıl İslâm dünyasında felsefe, kelâm, tıp ve matematik gibi farklı ilimlerin geliştiği bir dönemdir. Bu ilimlerin etkisiyle Kur'ân'ın aklî yöntemlerle anlaşılması gerektiği düşüncesi yaygınlaşmıştır.

Bilmen dirayet tefsirine duyulan ihtiyacın Müslümanların değişik ilimlerle, felsefî fikirlerle ve fen bilimleriyle tanışmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Değişik mezhep ve mesleklerin ortaya çıkması tefsirlerde bu konulara değinme zarureti doğurmuştur. Kur'ân kelimelerini edebî tahlille değerlendirme ve dinî hükümlere ilişkin âyetleri de fıkıh çerçevesinde ele alma mecburiyeti kendini hissettirmiştir. Yere, göğe ve evrene dair âyetler kozmolojik bilgiler ışığında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bunun yanı sıra ahlaka ve sosyal hayata dair âyetlerin tefsirinde felsefe ve sosyal bilimlerin ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur. Kıssalar ele alınırken tarih biliminden, mezhepler ve akaide dair meselelerde mantık ve kelâm ilminden yararlanılmıştır. Böylece tefsir alanında dirayetin gündeme gelmesiyle birlikte çeşitli tefsir ekolleri de doğmuştur.⁷⁰ Bununla birlikte dirayet yöntemiyle yazılan tefsirlerde rivayetler bütünüyle terkedilmiş değildir. Aksine rivayetler tefsirlerin asıl ruhlarını temsil etmektedirler.⁷¹

İslâm dünyası, bu dönemde farklı kültürlerle etkileşim halinde olmuştur. Özellikle Yunan felsefesi ve biliminin İslâm dünyasına girişi, aklî düşüncenin önemini artırmıştır. Çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıkması, Kur'ân'ın farklı yorumlanmasına yol açmış ve bu durum, aklî tefsirin önemini vurgulamıştır. Rivayet tefsiri, Kur'ân'ın anlaşılması için önemli bir kaynak olsa da bazı âyetlerin anlamını tam olarak açıklamakta yetersiz kalmıştır. Özellikle müteşâbih âyetlerin yorumlanmasında, aklî tefsire ihtiyaç duyulmuştur. Arap dilinin ve edebiyatının gelişimi, Kur'ân'ın dilini ve üslubunu daha derinlemesine incelemeyi mümkün kılmıştır. Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda aklî tefsirin gelişimi, İslâm dünyasında yaşanan entelektüel, kültürel ve toplumsal değişimlerin bir sonucudur. Farklı ilimlerin etkisi, kültürel etkileşim, toplumsal sorunlar, ilim merkezlerinde kurulan kütüphanelerdeki yoğun tercüme faaliyetleri, rivayet tefsirinin yetersizliği ve dilin gelişimi gibi faktörler aklî tefsirin önemini artırmıştır. Bu dönemde İslâmî inanç esaslarının felsefî ve mantıkî yöntemlerle savunulduğu kelâm ilmi gelişmiştir. Mu'tezile ve Eş'arîlik gibi farklı kelâm ekolleri ortaya çıkmıştır.

1.5. Bilim Merkezlerinin Yükselişi ve Felsefenin Tefsire Etkisi

Ömer Nasuhi Bilmen'in hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda tanıttığı müfessirlerin çoğunun Bağdat, Nîşâbur ve Rey gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde faaliyet gösterdiği dikkate değerdir. Bu şehirler Bilmen'in satır aralarında belirttiği üzere yalnızca dinî ilimlerin değil, aynı zamanda felsefî ve gramer tartışmalarının da yoğunlaştığı entelektüel merkezlerdir. Bilmen müfessirlerin bu bağlam içindeki yerini açıkça analiz etmese de onların ilmî eğilimlerinden yola çıkıldığında bu coğrafi bağlamın etkisi

⁶⁶ M. Fuad Köprülü-W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 29.

⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/462-463.

⁶⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/475.

⁶⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/155.

⁷⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/156.

⁷¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/156.

hissedilmektedir. Bu nedenle ilgili bölümde söz konusu şehirlerin ilmî yapısına dair tarihsel verilere yer verilmiştir.

Hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl İslâm dünyasında bilim, felsefe ve kültürün altın çağı olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde farklı coğrafyalarda birçok önemli bilim merkezi kurulmuş ve buralarda çeşitli bilim dallarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bilmen hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda öne çıkan müfessirleri sıralarken özellikle felsefe, kelâm, dil ve gramer ilimlerinin tefsirle birleştiğine dikkat çekmiştir. Onun bu sunumu dönemsel bir entelektüel dönüşümün izlerini taşımaktadır. Bu sebeple Bilmen'in atf yaptığı bazı müfessirlerin yaşadığı coğrafya, siyasî yapı ve ilmî çevre hakkında daha ayrıntılı bilgi vermek Bilmen'in anlatımındaki tarihsel alt metni güçlendirmektedir.

Bilmen, hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda yer alan müfessirlerin Şam,⁷² Hicaz, Mısır, Irak, Cezire,⁷³ Horasan,⁷⁴ İsfahan,⁷⁵ Mısır,⁷⁶ Nîşâbur⁷⁷ gibi merkezlere ilmî yolculuklar yaptıklarını bildirmiştir. Ayrıca Bilmen Endülüslü müfessir Münzir b. Said'in Gırnata kadılığı yaptığını aktarmıştır. Buna göre hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyıl önemli merkezlerinden biri de Endülüs'tür.⁷⁸ Öyle ki Bilmen'in aktardığına göre müfessir Kâlî yirmi beş yıl Bağdat'ta kaldıktan sonra Endülüs'e gitmiş ve orada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.⁷⁹ Bilmen'in IV. tabakada yer verdiği müfessirlerin büyük çoğunluğu bu merkezlerde yetişmiş veya bu şehirlerde eserlerini telif etmişlerdir. Bilmen, müfessir İbnü'l-Hayyât hakkında bilgi verirken kendisinin Semerkant halkına mensup olduğunu, ilmî faaliyetlerde bulunmak üzere Bağdat'a gittiğini ve dil âlimi Zeccâc'la görüşüğünü belirtmiştir.⁸⁰ Aynı zamanda güçlü bir gramer âlimi olan İbnü'l-Hayyât Zeccâc'la münazaralar yapmış ve iki gramer okulunu birleştirmiştir.⁸¹ Nitekim bu görüşmeler neticesinde *Meânîl-Kur'ân*, *en-Nahvü'l-kebîr*, *el-Mûcezz fi'n-nahv*, *el-Mütefennin fi'n-nahv* adlı gramere dair eserler yazmış ve dilbilimsel esasları tefsire dahil etmiştir.⁸² Benzer şekilde müfessir İbn Keysân nahiv konusunda Basra ve Kûfe dil merkezlerini sentezlemiştir.⁸³

Bilmen IV. tabakadaki müfessirleri tanıtırken onların genellikle Bağdat, Mısır ve Endülüs gibi ilmî merkezlerde tahsil gördüklerini, kelâm, mantık, fıkıh, nahiv ve gramer gibi alanlarda derinleşmiş olduklarını belirtir. Bu tanıtlar onun satır arası bir bakışla dönemin ilmî yapısına işaret ettiğini gösterir. Bilmen her ne kadar bu merkezlerin kurumsal adlarını doğrudan zikretmese de müfessirlerin yaşadıkları entelektüel çevreyi aktarırken bu kurumların etkisini sezdirir. Bu nedenle dönemin ilmî atmosferini daha iyi kavrayabilmek amacıyla Bilmen'in işaret ettiği coğrafyaların ilmî kurumlarına kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1.5.1. Bağdat: Beytülhikme

Ömer Nasuhi Bilmen, Taberî'nin ilim merkezlerini dolaştığını özellikle Bağdat, Kûfe, Basra, Rey, Suriye ve Mısır topraklarına yolculuk yaptığını bildirmektedir.⁸⁴ Abbâsî Halifeliği'nin başkenti olan Bağdat, hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda İslâm dünyasının en önemli bilim merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır.⁸⁵ Öyle ki Bilmen'in zikrettiği ilim merkezleri arasında Bağdat bir buluşma noktası olarak öne çıkmıştır.⁸⁶ Bağdat müfessirlerin ilmi yolculuklarında genellikle son durak olmuştur.⁸⁷ Bağdat'ta İslam

⁷² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/463.

⁷³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/467.

⁷⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/474.

⁷⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/477.

⁷⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/477.

⁷⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/478.

⁷⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/473.

⁷⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/476.

⁸⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/462.

⁸¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/462.

⁸² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/463.

⁸³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/463.

⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/455.

⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/1658. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Kahire: Matbaati's-Saâde, 1906), 2/237.

⁸⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/484.

âlimlerinin toplanma alanı ise Beytülhikme olmuştur. Beytülhikme bu dönemde en parlak devrini yaşamıştır. Beytülhikme sadece bir kütüphane değil, aynı zamanda bir araştırma merkezi ve tercüme okulu işlevi görmüştür.

Bu kurumun dirayet tefsiri üzerindeki etkileri çok yönlü olmuştur. Bu tercüme faaliyetleri İslâm âlimlerinin farklı kültürlerden ve düşünce sistemlerinden haberdar olmasını sağlamıştır. Bu entelektüel zenginleşme Kur'an'ın aklî yöntemlerle yorumlanmasına olanak tanımıştır. Farklı ilim dallarında yapılan tercüme dirayet tefsirinde kullanılan aklî argümanların güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Beytülhikme astronomi, matematik, tıp gibi bilimsel alanlarda önemli çalışmaların yapıldığı bir merkez olmuştur. Beytülhikme'de dil ve edebiyat alanında yapılan çalışmalar Kur'an'ın dilinin ve üslubunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Beytülhikme belagat çalışmalarının merkezi haline gelmiştir.⁸⁸

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Beytülhikme'yi bir kütüphane, çeviri merkezi ve bilimsel araştırma kurumu olarak tanımlamıştır. Burada çeşitli dillerden Arapçaya çevrilen eserlerin yanı sıra dönemin âlimlerinin de çalışmalarını yürüttüğü belirtilir. Beytülhikme nadir kitapların ve şiirlerin korunduğu yer olarak işlev görmüştür. *el-Fihrist*'te Beytülhikme'de yapılan çeviri faaliyetlerine geniş yer verilmiştir. Özellikle Yunanca,⁸⁹ Farsça ve Hintçe eserlerin Arapçaya çevrildiği belirtilmiştir. Huneyn b. İshak (ö. 260/873) gibi ünlü mütercimlerin Beytülhikme'de çalıştığı ve önemli eserleri Arapçaya kazandırdığı vurgulanmıştır.⁹⁰ Yunancadan, Süryaniceden, Farsçadan, Hintçe, Nabatıceden eserler Arapçaya kazandırılmıştır. Batlamyus'un (ö. 168 [?]), Hipokrat'ın (m.ö. 460 [?]-375 [?]), Eflatun'un (m.ö. 427-347), eserleri tercüme ve şerh edilmiştir. *İsaguci* Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir.⁹¹ Bütün bu gelişmeler Müslümanların Tanrı, evren ve insan tasavvurlarında etkili olmuş ve buna bağlı olarak da hermenötik çeşitlilik artmıştır. Nesnel anlam arama çabaları, gelişen ve genişleyen tefsir çalışmaları ile giderek anlamsızlaşmıştır.

1.5.2. Kahire (Fâtımîler Dönemi): Dârülhikme

Ömer Nasuhi Bilmen Mısır'ı şarkın ilim ve irfan merkezlerinden biri olarak tanıtmıştır.⁹² Onun *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde verdiği bilgilerden hareketle hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyıl itibarıyla Kahire'nin önemli bir ilim havzası hâline geldiği anlaşılmaktadır.⁹³ Bilmen bu dönemde Kahire'ye yönelen ilmî seyahatlere dikkat çekmiş; özellikle müfessirlerden Nesâî ve Taberî'nin bu şehre yaptıkları ilmî yolculukları vurgulamıştır.⁹⁴ Taberî'nin Şâfiî fikhını Mısır'da Rebî' b. Süleymân'dan tahsil ettiğini ifade etmesi, onun ilim merkezleri arasındaki etkileşimi gözettiğini göstermiştir.⁹⁵ Bu verilerden hareketle Bilmen'in çizdiği entelektüel güzergâhta Bağdat-Kahire hattının ilmî dolaşım açısından oldukça canlı olduğu görülmektedir. Bilmen ayrıca Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın Bağdat'ta Ahfeş-i Asgar (ö. 316/928 [?]) ve Zeccâc gibi nahiv otoritelerinden ders aldığını, ardından Mısır'a dönerek burada Nesâî'nin ilmî meclislerine katıldığını nakletmiştir. Bu örnek hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılda ilmî çevrelerin yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda düşünsel olarak da birbirini beslediğini ortaya koymaktadır.⁹⁶

Öte yandan Bilmen Kahire'nin kurumsal ilmî yapıları hakkında doğrudan bilgi vermese de onun zikrettiği ilim seyahatleri dönemin kültürel altyapısını yansıtan yapılarla örtüşmektedir. Nitekim Fâtımî Halifeliği'nin başkenti olan Kahire, hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılın sonlarına doğru Dârülhikme gibi müesseseler vasıtasıyla dikkat çekici bir ilim merkezi kimliği kazanmıştır. Dârülhikme'de tercüme

⁸⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/487.

⁸⁸ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts), 181-182.

⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 374-375.

⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/1668.

⁹¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, thk. Âmir Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1992), 1/34-60; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 341.

⁹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/426.

⁹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/451.

⁹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/451, 455.

⁹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/455.

⁹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/471.

faaliyetleri, istinsah çalışmaları ve felsefî-tıbbî araştırmalar gerçekleştirilmiştir.⁹⁷ Halife Hâkim-Biemrillâh (ö. 411/1021), Abbâsîler'in Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme ile rekabet edebilmek amacıyla milâdî 1004 yılında Kahire'de Dârülhikme adını verdiği bir ilim ve kültür merkezi kurmuştur.⁹⁸ Dârülhikme'de İsmâîlî tefsirine özgü batınî yorumlar ve sembolik anlamlar üzerine çalışmalar yapılmıştır. Felsefe ve bilim alanındaki gelişmeler İsmâîlî tefsirinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁹⁹ Kur'ân'ın zahirî anlamlarının ötesine geçilerek sembolik ve batınî anlamların ön plana çıkarıldığı bu yorum çizgisi Dârülhikme'nin tefsir faaliyetlerini diğer ilmî merkezlerden ayıran belirgin bir özellik hâline getirmiştir.

1.5.3. Endülüs: Kurtuba Kütüphanesi

Endülüs'te ilim ve kültürün zirveye ulaştığı dönemlerden biri olan hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyıl Kurtuba'nın ilim, sanat ve düşünce hayatında merkezî bir rol oynadığı bir çağdır. Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde Endülüs'ün bu dönemde ilim ve irfan bakımından yaşadığı gelişmeye özel olarak dikkat çekmiştir. Bilmen'e göre Endülüs toprakları hicrî IV. asır/milâdî X. yüzyılın sonlarında en bereketli dönemlerini yaşamış ve ilim alanında büyük zatların yetişmesine vesile olmuştur.¹⁰⁰ Öyle ki Kurtuba pek çok İslam âliminin ilim yolculuğunda önemli merkezlerden biri olmuştur.¹⁰¹ Bilmen'in aktardığına göre, Abdurrahman b. Nasr döneminde (912-961) Endülüs'te ilim adamları pek çok hürmete mazhar olmuştur.¹⁰² Bu çağın en dikkat çekici kurumlarından biri şüphesiz Kurtuba Kütüphanesidir. Özellikle Halife II. Hakem el-Müstansır (ö. 366/976) döneminde zirveye ulaşan bu kurum sadece Endülüs'ün değil, dönemin tüm İslâm coğrafyasının en büyük bilgi merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Burada tıp, astronomi, matematik ve felsefe gibi alanlarda zengin bir koleksiyon sunulmuştur.¹⁰³ Sarayda kırktan fazla hazinenin her birinde on sekiz bin kadar eski kitap yer almıştır. Bu hazineler arasında el-Müstansır'ın kendi eliyle yazdığı on dört bin mushaf vardı.¹⁰⁴ Kimi kûfî hatla, kimisi nesih, kimisi de meşhur hattatların yazısıyla yazılmıştır.¹⁰⁵ Bu zengin koleksiyon âlimlerin dirayet tefsiri yaparken ihtiyaç duydukları kaynaklara kolayca ulaşmalarına böylece farklı kültürlerin bilimsel ve felsefî birikimlerinden yararlanmalarına imkân tanımıştır. Bu durumun dirayet tefsirinin gelişmesine katkıda bulunduğu söylenebilir.

1.5.4. Buhara: Sâmanî Sarayı

Sâmanî sarayı farklı ilim dallarından âlimlerin bir araya geldiği ve bilgi alışverişinde bulunduğu bir merkez olmuştur. Bu entelektüel ortam tefsir çalışmalarının zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde İmam Mâtürîdî'nin yaşaması ve eserlerini yazması kelâm ve tefsir alanında önemli bir etki yaratmıştır. Mâtürîdî'nin aklı ve nakli birleştiren yaklaşımı, dirayet tefsirine önemli hermenötik katkılar sağlamıştır.

Sâmanîler (milâdî 819-1005) Abbâsî halifeliğinin zayıflamasının ardından doğuda bağımsız bir devlet kurmuş ve İslâmî ilimlerin yanı sıra tıp, matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda önemli ilerlemelere öncülük etmiştir. Sâmanî sarayı İslâm dünyasının en büyük kütüphanelerinden birine sahip olmuştur.¹⁰⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, İbn Sînâ'nın Buhara'ya giderek az zamanda birçok ilim tahsil ettiğini ve burada tıp ve felsefe ile meşgul olduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁷ Bilmen, İbn Sînâ'nın Buhara'daki kütüphanede geometri ve Yunan felsefesiyle de ilgilendiğini belirtmiştir.¹⁰⁸ Öyle ki Bilmen'nin aktardığına göre İbn Sînâ *Kitâbü'l-insâf*

⁹⁷ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 107.

⁹⁸ Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/537-538.

⁹⁹ Kaya, "Dârülhikme", 8/537-538.

¹⁰⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/508.

¹⁰¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/510, 513.

¹⁰² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/476.

¹⁰³ Takıyyüddin el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, thk. Dr. Ahmed İbrahim el-Mansur (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2019), 2/290-291.

¹⁰⁴ Makrîzî, *Hutat ve'l-âsâr*, 2/290.

¹⁰⁵ Makrîzî, *Hutat ve'l-âsâr*, 2/291.

¹⁰⁶ Aydın Usta, "Sâmanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 7/68; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 64.

¹⁰⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/505.

¹⁰⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/506.

adında bir kitap yazmış ve Aristo'nun eserlerinin şerhini yapmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca burada Sâmânî emirleri, ilmi faaliyetleri bizzat teşvik etmiş ve saraylarını dönemin en büyük âlimleri için bir cazibe merkezi haline getirmişlerdir.¹¹⁰ Bu destek sadece maddî imkânlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda âlimlere büyük saygı gösterilmesi ve onların rahatça çalışma yapabilecekleri bir ortamın sağlanması şeklinde tezahür etmiştir. Bilmen, İbn Sînâ'nın Horasan hükümdarı Nuh b. Nasr Sâmânî'yi (ö. 343/954) tedavi etmesi sebebiyle Sâmânî hükümdarlarına özgü nadir, nefis kitapları barındıran bir kütüphaneyi elde ettiğini ifade etmiştir.¹¹¹ İbn Sînâ saray kütüphanesine girme izni aldığı orada "hiç kimsenin bilmediği, eşsiz birçok kitap" bulunduğunu ve her bir bölümü inceleyerek her bir yazarın amacını kavradığını belirtmiştir.¹¹² Bu durum sadece kütüphanenin zenginliğini değil, aynı zamanda Sâmânî hükümdarları I. Nûh (ö. 343/954) ve II. Nûh (ö. 387/997) döneminde bu kütüphanelerin müfessirlerin hizmetine sunulduğunu ve bilginin erişilebilirliğini de göstermiştir.

Sâmânîler dönemi (819-1005), Fars dilinin ve edebiyatının altın çağı olarak kabul edilmiştir.¹¹³ Bu dönemde Farsçaya yapılan tercüme ve telif eserler dilin ve edebiyatın gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Öyle ki Taberî'nin tefsiri Sâmânî hükümdarı II. Nûh'un oğlu Mansûr (ö. 389/999) döneminde Farsçaya çevrilmiştir.¹¹⁴

2. Müfessirlerin Beşinci Tabakası: Kelâmî Tefsirin Öne Çıktığı/Tefsir-Fıkıh Birlikteliğinin Oluştugu, İşârî Tefsirin Doğduğu Dönem, Hicrî V. Asır/Milâdî XI. Yüzyıl, H. 405-494/M. 1014-1101 Arası

Beşinci Tabakada (Hicrî V. Yüzyıl/Milâdî XI. Yüzyıl) Yer Alan Müfessirler (33 müfessir):

Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebü'l-Kasım en-Nîsâbü'rî (ö. 406/1015), Şerif er-Radî (ö. 406/1015), Ebü'l-Kasım Hibetullah (ö. 410/1019), Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbü'rî (ö. 412/1021), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), İbn Merdûye (ö. 416/1025), Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 427/1036), Ebû İshak es-Sa'lebî (ö. 427/1036), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Ebû Ömer el-Meâfirî (ö. 429/1038), Ali el-Havfî (ö. 430/1039), İsmail b. Ahmed el-Hîrî (ö. 430/1039), Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044), Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), Ebû Muhammed el-Cüveynî (ö. 438/1046), Ahmed b. Ammâr (ö. 440/1049), Ebû Osman es-Sâbûnî (ö. 449/1057), Mâverdî (ö. 450/1058), Ebû Müslim Muallim-i İsfahânî (ö. 459/1067), Ebû Cafer et-Tûsî (ö. 460/1067), Ebü'l-Kasım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Vâhidî (ö. 468/1075), Ebü'l-Muzaffer Şehfûr (ö. 471/1078), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû Ma'sher et-Taberî (ö. 478/1085), Ferezdakî (Mücâşî) (ö. 479/1086), Fahrülislâm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ali b. Hasan en-Nîsâbü'rî (ö. 484/1091), Ebû Hâmid es-Semerkindî (ö. 488/1095), İbnü's-Sem'ânî (ö. 489/1096), Selmân el-Hulvânî (ö. 494/1101).¹¹⁵

2.1. Hicrî V. Asır/Milâdî XI. Yüzyıl Tefsir Hareketlerinin Epistemolojik, Kurumsal ve Sosyo-Politik Katmanları

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl İslâm dünyası açısından dört ana merkez tarafından ilmi, kültürel ve bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü bir görünüme sahiptir. Bu merkezler Bağdat, Horasan, Mısır (Fâtımîler) ve Endülüs'tür.¹¹⁶ Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda Sünnî Türklerin İslâm dünyasında güçlü devletler kurarak siyasî hâkimiyeti ele geçirmeleri ön plana çıkmaktadır. Bu dönemdeki tefsir faaliyetlerinin seyri Abbâsî siyasetinin yerini Selçuklu sultanlarının almasıyla birlikte değişime uğramıştır. Buna göre tefsirlerde Şîî etkinin azalması bunun yerine sünnî görüşün hâkim olması sağlanmıştır.¹¹⁷ Türkler bu dönemde kitleler halinde İslâm'a katılmış ve İslâm dünyasında siyaseti eline geçirmiştir.

¹⁰⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/507.

¹¹⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7/56.

¹¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/505.

¹¹² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/1811; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâtî'l-etubbâ*, 1/86.

¹¹³ Usta, "Sâmânîler", 36/64.

¹¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/459; Özdemir, *Tarihî Müslümanlar*, 105.

¹¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/237-238.

¹¹⁶ Bauer, *Neden İslâm'ın Orta Çağ Yoktu?*, 135-137.

¹¹⁷ Özdemir, *Tarihî Müslümanlar*, 111.

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl tefsir geleneği entelektüel, kurumsal ve yöntemsel dönüşümünü, Mu'tezile etkisiyle çok yönlü bir şekilde gerçekleştirmiştir. Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl tefsirin metodolojik araç olarak akıl, nass, fıkıh, nahiv ve kelâm gibi unsurları bir arada kullandığı bir dönem olmuştur. Rasyonel yorumla tefsir artık dinamik bir düşünce sistemine dönüşmüştür. Medrese yapısı devlet ve kütüphanelerin bilgi-politikasına yön verir olmuştur. Bu tabaka hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda gelişecek olan klasik usûl çerçevesine geçişi hazırlamıştır. Yüzyıllar boyunca referans alınacak eserlerin sayısının oldukça fazla olması hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılın İslâm kültürünün altın çağı olarak görülmesini sağlamıştır.¹¹⁸ Bu dönemde devlet Mu'tezile'ye karşı bir tavır geliştirmiştir. Bâtınîlik de bu yüzyılda ortaya çıkan dinî yönelişlerden birisi olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da işârî tefsir alanında pek çok eser verilmiş, bu dönemde büyük bir tasavvufi tefsir birikimi meydana gelmiştir. Dönemin tefsir ilmi açısından önemli bir gelişmesi de *Ulûmü'l-Kur'ân* alanında ilk eserin Ali el-Havfi tarafından yazılmış olmasıdır.¹¹⁹

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl İslâm düşünce tarihinde sistematikliğin ve tedvin faaliyetlerinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Tefsir faaliyetleri de bu dönemde bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Bu yüzyıl tefsirin bağımsız bir ilim hâline gelerek klasikleştiği çağdır. Abbâsî hilafeti bu dönemde siyasî gücünü kaybetmiş, Büveyhîler gibi Şîî eğilimli hanedanların etkisi artmıştır. Bağdat merkezli ilim faaliyetleri Büveyhî vesâyeti altında gelişmeye devam etmiştir. Siyasî çalkantılara rağmen ilim merkezlerinin korunması, tefsir faaliyetlerinin sekteye uğramadan gelişmesini sağlamıştır.

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl ortalarından itibaren Selçukluların hâkimiyetiyle birlikte Sünnî politikalar güç kazanmış, Nizâmülmülk tarafından kurulan medreseler ile birlikte tefsir başta olmak üzere dinî ilimlerde kurumsallaşma başlamıştır. Bu yüzyılda rivayet tefsiri geleneği güçlü bir şekilde sürerken, dirayete dayalı yorumlar da giderek artmıştır. Bu dönem müfessirleri çok yönlü ilmî kişilikleriyle tefsir geleneğini kurumsallaştırmış ve sonraki yüzyıllara miras bırakmıştır. Mezhep farklılıklarının derinleşmesiyle birlikte tefsir eserlerinde mezhebî vurgular artmıştır. Şîî-Sünnî, Eş'arî-Mu'tezilî ayrımlarının metinlere etkisi gözlemlenmiştir. Mezhebî ayrılıkların yansıması medreselerde ortaya çıkmış, Nizamiye medresesinde vaazda Eş'arîler hakkında olumlu konuşan Kuşeyrî'ye Hanbelî grup tepki göstermiş, Kuşeyrî mensupları ve Hanbelîler arasında çıkan çatışmada birçok kişi yaşamını yitirmiştir.¹²⁰

İlk dönem İslâm toplumlarında ilim genellikle mescid, dârü'l-ilm ve özel ders halkaları içinde yürütülmüştür. "Dârü'l-ilm" ve "Dârülhikme" gibi yapılar özellikle Abbâsîler ve Fatımîler döneminde kamusal kütüphane ve eğitim merkezi olarak öne çıkmıştır. Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılın ortalarında Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi klasik anlamda ilk kurumsal medrese olmuştur. Nizamiye Medresesi'nin yapımına (457/1065) yılında başlanmış, (459/1067) yılında yapımı tamamlanmıştır.¹²¹ Medrese içerisine kütüphane yapılmış ve halk burada hadis dersleri almıştır.¹²² Bu medrese modeli zamanla Nişâbur, Belh, Rey, İsfahan vb. tüm İslâm coğrafyasına yayılmıştır.¹²³ Bu yönüyle Nizamiye Medreseleri İslâm eğitim tarihinde önemli bir yer tutmuştur.¹²⁴

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda *Tefsîrü'l-Kur'ân*,¹²⁵ *Esbâbü nüzzûli'l-Kur'ân*,¹²⁶ *Kitâbü'l-megâzî*, *el-Ensât*,¹²⁷ *Tabakâtü'l-kurrâ*,¹²⁸ *en-Nâsib vel-mensûh*,¹²⁹ *el-izâh*,¹³⁰ *et-Tefsîr*,¹³¹ *Müşkilü i'râbî'l-Kur'ân*¹³² konu başlıkları öne

¹¹⁸ Bauer, *Neden İslâm'ın Orta Çağı Yoktu?*, 135.

¹¹⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/508.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/413.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/375, 380.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/449.

¹²³ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 33/188.

¹²⁴ Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", 33/195.

¹²⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/467.

¹²⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/526.

¹²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/536.

¹²⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/531.

¹²⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/465.

¹³⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/511.

çıkıştır. Nesh konusunda Vâhidî'nin görüşü bu yüzyılda konuya bakışta farklılaşmanın oluştuğunu göstermektedir. Vâhidî tefsirinde neshi dönemlik olarak insanların faydasına bağlı değişiklikler olarak tanımlamıştır.¹³³

2.2. Epistemik Paradigma Değişimi

Tefsir ilmi medrese programlarında sabit bir yere kavuşmuştur. Temel tefsir metinleri ve onların şerhleri üzerinden bilgi üretimi yoğunlaşmıştır. Müfessirler medresede öğrendikleri metinleri şerh ederek yorum zincirini oluşturmuştur. Hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyılda ilim merkezlerinde müfredat uygulanmamıştır. Farklı mezhep, yaklaşım ve uzmanlığa sahip hocalar bir arada ders vermiştir. Beytülhikme gibi kurumlar doğrudan medreseye dönüşmemiş ancak ilim faaliyetleri, bu yapıların zayıflamasıyla medreseleşme sürecine yönelmiştir. Medreseler Beytülhikme gibi bilim ve çeviri merkezleri değil, daha çok fıkıh-kelâm-tefsir odaklı Sünnî eğitim kurumları olarak ortaya çıkmıştır.

Bu asırda tefsir faaliyetlerinin medreselerde yürütülmesi ve müfessirlerin bu medreselere devlet tarafından atanması beraberinde yeni gelişmeleri de getirmiştir. Öyle ki müfessir-siyaset ilişkileri daha belirginleşmiştir. Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda müfessirler *Nasîbatü'l-mülûk*, *Teshîlî'n-naẓar*, *el-Ahkâmü's-sultânîyye fî's-siyâseti'l-medenîyyeti's-şer'îyye*, *Siyâsetü'l-mülk*, *Kânûnü'l-vizâre* türünde hükümet-siyaset ilişkisine dair eserler yazmıştır.¹³⁴

Ömer Nasuhi Bilmen beşinci tabakada müfessirlerin medreselerde ders verdiklerinden bahsetmektedir. Örneğin; İbn Fûrek Nîşâbur'da,¹³⁵ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî Ebû'l-Meâlî Nîşâbur'daki Nizâmîye Medresesinde,¹³⁶ İbnü's-Sem'ânî Merv'de Şâfiîler'e ait bir medresede ders okutmakla meşgul olmuştur.¹³⁷

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl sonlarında ilim ehli arasında bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bağdat'ta bazı âlimler, medreseleşmenin ilmi siyasallaştırmasından endişe etmiştir. Özellikle Mu'tezilî, batını veya felsefî çizgideki âlimler devlet destekli medreselere alınmamış ve dışlanmış. Mu'tezilî fikirler devlet nezdinde ve halk nazarında itibarını yitirmeye başlamıştır.¹³⁸ Örneğin Mu'tezile mezhebinin önde gelen reislerinden Ahmed b. el-Velid Ebû Ali elli yıl evine kapanmış ve Bağdat halkının tepkisinden dolayı dışarı çıkamamıştır.¹³⁹

2.3. Tarihî ve Düşünsel Arka Plan: Mu'tezile'nin Yükselişi

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl özellikle Mu'tezile gibi akılcı kelâm hareketlerinin ideolojik-toplumsal zemin kazandığı; “Mihne” sonrası siyasî ve fıkri kırılmaların etkili olduğu dinî düşünce ortamıyla karakterizedir.¹⁴⁰ Bu dönemde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Abbâsî halifesi Me'mun (813/883) zamanında başlayan “Mihne” olaylarında bazı âlimler *Halku'l-Kur'an* konusunda sorguya çekilmiş ve baskıya maruz kalmıştır.¹⁴¹ Mihne siyaseti ile Mu'tezile'ye mensup olmayan fakihlere baskı ve şiddet uygulanmış ve bu uygulama Me'mun sonrası dönemde de farklı boyutlarda devam etmiştir.¹⁴²

Mu'tezile, akli ilkelerle birlikte “adalet”, “tevhid” ve “va'd-va'id” gibi kavramları öne çıkarmıştır.¹⁴³ Bu kelâmî-pragmatik ekol, müfessiri sadece metni açıklamakla yetinmeyip metni akıl dairesine dahil etmeye

¹³¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/511.

¹³² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/511.

¹³³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/525.

¹³⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/518.

¹³⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/496.

¹³⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/529.

¹³⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/535.

¹³⁸ Özdemir, *Tarihî Müslümanlar*, 120.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 8/441.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, c. 5, s. 10–15.

¹⁴¹ İbnül-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümme* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 11/18.

¹⁴² Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/26-28.

¹⁴³ Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 57-58.

yönelmiştir. Bu süreç tefsirin Nass-Akıl dengesi kurduğu, nerede rivayet nerede dirayet kullanılacağına dair kırımların netleştiği dönem olarak belirginleşmiştir. Bu ortam Mu'tezileci ya da Mu'tezile etkisindeki müfessirlerin akli tefsiri örneklediği bir dönemi oluşturur.

Hanefî fukahasının önde gelenleri arasında da Mu'tezilî görüşlere meyledenler olmuştur.¹⁴⁴ Bu dönemde kâfirlerin ebediyen cehennemde kalmayacaklarına dair düşüncenin oluşmasında Mu'tezilî fikirler etkili olmuştur.¹⁴⁵ Mu'tezile'nin özellikle Esbâb-ı Nüzûl ve Müteşâbih âyetlerin yorumlanmasında akılcı ve eleştirel tutumu öne çıkarması bu konularda müstakil kitapların yazılmasına sebep olmuştur. Müteşâbihe konu olan âyetler hakkında spesifik eserler yazılmıştır. Örneğin Cüveynî, *İsbâtü'l-istivâ* adlı müteşâbihe dair bir eser yazmıştır.¹⁴⁶

Mâverdi Şâfî bir âlim olmasına rağmen yer yer tefsirinde Mu'tezile görüşlerine katıldığını belirtmiştir. Mâverdi düşünceleri daha fazla sünî olmakla beraber kanaatine uygun gelen yerlerde Mu'tezile'nin düşüncesine katılmıştır.¹⁴⁷ Kur'an'da yer alan “*Böylece biz her peygambere, insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık.*” âyetinin tefsirinde Mu'tezile'ye uygun olarak “*halefnâ*” lafzını “*Biz onların düşman olduğuna hükmettik.*” şeklinde anlamıştır.¹⁴⁸ Bununla birlikte Mâverdi kader konusunda Mu'tezile'nin görüşlerine katılmaktadır.¹⁴⁹ Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılın Mu'tezile mezhebine bağlı müfessirlerinden biri de Ebû Müslim Muallim-i İsfahânî'dir.¹⁵⁰

2.4. Bilmen'e Göre Hicrî V. Yüzyılda Tefsirin Akılcı ve Dilsel Yönelimi

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl İslâm dünyasında felsefî düşüncenin tefsir ve kelâm üzerindeki etkisinin belirginleştiği, yorum faaliyetinin metodolojik çeşitlilik kazandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde bu döneme dair doğrudan felsefî sistemleri analiz etmese de bu yüzyılda yaşamış bazı müfessirlerin ilmî kimliklerini aktarırken kelâm, mantık, gramer ve usûl-i fıkıh gibi alanlara vurgular yapmaktadır. Bu yönelimler söz konusu müfessirlerin yalnızca rivayet geleneğine değil, aynı zamanda akli ve felsefî unsurlara da başvurarak yorum yaptıklarını göstermektedir. Bilmen'in aktardığı üzere İbn Fûrek ve onun gibi müfessirler kelâm ilmiyle yoğun biçimde meşgul olmuş, tefsir faaliyetini bu ilmi birikimle harmanlamışlardır. Bilmen, İbn Fûrek'i “*Tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm ilimlerinde derya*” bir zat olarak nitelendirmiş ve onun usûl bilgisine sahip bir müfessir olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵¹ Bu tür biyografik tanıtımlar dönemin ilmî zihniyetinin yalnızca hadis ve rivayetle değil, aynı zamanda mantikî tutarlılıkla şekillendiğini göstermektedir. Bu dönemde özellikle kelâmcı-müfessir tipolojisi öne çıkmakta; müfessir yalnızca Kur'an lafızlarını değil, aynı zamanda bu lafızların felsefî ve teolojik bağlamlarını da yorumlayabilen çok yönlü bir figüre dönüşmektedir. Bu bağlamda Bilmen'in anlatımı hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıldaki tefsir faaliyetinin yalnızca bir metin çözümlemesi değil, aynı zamanda bir fikir inşası olduğunu ima etmektedir. Yorumun yönü metnin anlamını belirlemiş; müfessir, dilsel ve kavramsal düzeyde aktif bir inşacı olarak konumlanmıştır.

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyıl İslâm dünyasında Yunan felsefesinin en yoğun şekilde etkili olduğu dönemlerden biri olmuştur.¹⁵² Abbâsî Halifeliği döneminde özellikle hicrî III. yüzyılın/milâdî IX. yüzyılın sonları ve hicrî IV. yüzyılın/milâdî X. yüzyılın başlarında Yunan felsefesi ve bilim eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi büyük bir ivme kazanmıştır. Bu tercüme hareketi İslâm dünyasında entelektüel bir canlanmaya yol açmış ve Yunan felsefesinin temel metinlerinin İslâm âlimleri tarafından tanınmasını sağlamıştır. Bilmen bu yüzyılda Aristo'nun eserlerine şerhler yazıldığını aktarmıştır.¹⁵³ Yunan felsefesi İslâm dünyasında felsefî düşüncenin gelişimini derinden etkilemiştir. İslâm filozofları Yunan felsefesini

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/476.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/371.

¹⁴⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/513.

¹⁴⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/515.

¹⁴⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/516.

¹⁴⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/516.

¹⁵⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/518.

¹⁵¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/497.

¹⁵² Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 103.

¹⁵³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/507.

İslâmî inançlarla uzlaştırmaya çalışmışlar ve özgün felsefî sistemler geliştirmişlerdir. Özellikle Aristoteles'in mantık, metafizik ve etik gibi alanlardaki görüşleri İslâm filozofları tarafından yoğun bir şekilde incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bu yüzyılda Müslüman filozoflar kelâm ile metafizik, ontoloji ile teoloji arasındaki ilişkiyi yorumlayıp sağlam bir temele oturtmuştur.¹⁵⁴

Yunan felsefesi, kelâm ve tefsir alanlarında da etkili olmuştur. Kelâm âlimleri, Yunan felsefesinin mantık ve metafizik gibi araçlarını kullanarak İslâmî inançları savunmaya çalışmışlardır. Yunan biliminin Arapçaya tercüme edilmesi İslâm dünyasında bilimsel gelişmelerin hızlanmasına katkı sağlamıştır. İslâm âlimleri, Yunan bilimini geliştirerek ve yeni keşifler yaparak bilimsel ilerlemeye önemli katkılarda bulunmuşlardır. Yunan felsefesinin etkisiyle, İslâm dünyasında farklı düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Örneğin, Fârâbî'nin Yeni Platoncu felsefesi ve İbn Sînâ'nın Aristotelesçi felsefesi bu dönemde etkili olan akımlardır. İbn Sînâ gerek İslâm ilimlerine gerekse Yunan felsefesine hâkim olmuştur.¹⁵⁵ Bu dönem tefsirin metodolojik araçlar açısından çeşitlendiği, anlamın hem dilsel hem kavramsal bağlarla kurulduğu bir evre olarak temayüz etmiştir. Bu kurumsal yapı içinde müfessir, dilbilimci/kelâmcı bir aktöre dönüşmüştür. Yorumun dünyası metnin dünyasını belirlemeye devam etmiştir.

2.5. İşârî Tefsirin Yükselişi ve Tasavvufi Yorumların Yaygınlaşması

Hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda işârî tefsirin gelişimi zirveye ulaşmış, şifahen nakledilen tasavvufi yorumlar yerlerini müstakil tefsir kitaplarına bırakmıştır. Böylece işârî tefsir hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda büyük bir inkişaf elde etmiştir.¹⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen'in işaret ettiği üzere Sülemî *Hakâiku't-tefsîr* adlı eseriyle tasavvufî tefsirin önemli örneklerinden birini vermiştir.¹⁵⁷ Sülemî, "Bu kitapta Kur'an âyetlerinin içerdiği işaretlerden, inceliklerden bir kısmını kendi kalbine doğanlar çerçevesinde yazmaya çalışmıştır."¹⁵⁸ Bilmen'e göre tasavvufî tefsirler "işârât" ve "letâîf"lere göre şekillenen bâtinîlik esasına dayanmaktadır. Bilmen, te'vil ağırlıklı olan bu eserlerin, bir Kur'an tefsiri olarak görülmekten uzak olduğunu belirtmiştir. Çünkü işârî tefsirler asıl zahîrî anlamların yerine bâtinî yorumların ikame edildiği eserlerdir. Mutasavvıflar, âyetlerden kendilerinin mazhar oldukları ledünnî boyutları açıklamaktadırlar. Bu nedenle söz konusu kitaplar Bilmen'e göre birer tefsir değil müfessirlerin Kur'an'dan esinlenmiş oldukları birtakım işaret ve latif nükteler mecmuası olarak görülmelidir.¹⁵⁹ Esasen tasavvuf ilmi Bilmen'e göre sözden ziyade hale ait bir çabayı ifade etmektedir.¹⁶⁰

Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr* tefsiri Taberî'nin zahîrî tefsirde yazmış olduğu *Câmi'u'l-beyân* tefsiri ile eş değer tutulmuştur. Öyle ki Taberî'nin zahîrî tefsirde yaptığını Sülemî'nin bâtinî tefsirde yaptığı ifade edilmiştir. Sülemî kendisinden önce oluşan tasavvufî tefsir birikimini bir araya getirmiş ve mutasavvıfların yaptıkları âyet yorumlarını derli toplu olarak sunmuştur.¹⁶¹ Dönemin bir diğer tasavvuf yöntemine dayalı tefsirini Kuşeyrî yazmıştır. Bilmen'e göre zahîrî ve mane'vî ilimlerde büyük bir otorite olan Kuşeyrî, âyet-i kerîmelerdeki en latif işaretleri sezip bunları tespit etme hususunda benzersiz bir müfessir sayılmaktadır.¹⁶²

Abbâsî Halifeliği'nin zayıflaması, iç karışıklıklar ve siyasî istikrarsızlıklar insanlarda bir arayışa neden olmuştur. Böylece alternatif ilim merkezleri âlimler için yeni bir açılım sağlamıştır. Öyle ki Sülemî, ilim faaliyetleri için Merv, Nîşâbûr, Hicaz bölgelerindeki âlimlerle görüşmüştür.¹⁶³ Abbâsî sarayının ve zengin kesimin lüks ve israf içinde yaşaması bazı dindar insanlarda tepki uyandırmıştır.¹⁶⁴ Bu insanlar daha sade ve

¹⁵⁴ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 118.

¹⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/506.

¹⁵⁶ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1974), 91.

¹⁵⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/500.

¹⁵⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/500.

¹⁵⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/500.

¹⁶⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/80.

¹⁶¹ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 92.

¹⁶² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/520.

¹⁶³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/499.

¹⁶⁴ "Devlet idaresi Abbâsîlerin eline geçti... Nihayet Hârûnürreşîd'den sonra oğulları işbaşına geldi. Bunların içinde iyisi - kötüsü, vardı. Sonra hâkimiyet ve iktidar onların oğullarına intikal etti. Bunlar mülke ve refaha hakkını verdiler, dünyada ve onun batıl şeyleri içinde yüzdüler, dini arkalarına attılar." İbn Haldûn, *Mukaddime İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed Derviş (Dimaşk: Dâru Yu'reb, 2004), 1/387.

manevî bir yaşam tarzını benimsemeye başlamıştır.

3. Müfessirlerin Altıncı Tabakası: Mezhepleşme Eğilimlerinin Öne Çıktığı, Tefsir-Siyaset, Tefsir-İdeoloji ve Tefsir-Kültür İlişkinin Yoğunlaştığı Dönem, Hicrî VI. Asır/Milâdî XII. Yüzyıl, H. 502-599/M. 1109-1203 Arası

Altıncı Tabakada (Hicrî VI. Asır/Milâdî XII. Asır) Yer Alan Müfessirler (32 müfessir):

Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109), Râgıb el-İsfahânî (ö. 503/1108), Ebü'l-Hasan Ali et-Taberî (ö. 504/1110), İmam Gazâlî (ö. 505/1111), Tâcülkurra el-Kirmânî (ö. 500/1106 sonrası), Ebû Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122), İbn Mevheb (ö. 532/1137), Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 537/1142), Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebü'l-Hasan Ali el-Hârizmî (ö. 539/1145), İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 542/1147), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Ebü'l-Mehâsin Mesud el-Beyhakî (ö. 544/1149), Ahmed el-Beyhakî (ö. 544/1149), Ebü'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), Emîdüddin et-Tabersî (ö. 548/1153), Ebû Hafs Ömer el-Cenzî (ö. 550/1155), Huccetü'l-Efâz Ali el-Hârizmî (ö. 560/1165), İbn Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165)¹⁶⁵, İbn Zafer (ö. 565/1170), Ebu'l-Hasan Ali el-Ensârî (ö. 567/1172), İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174), Muhammed el-Bakkâlî (ö. 576/1180), Zahîrüddin (ö. 577/1181 sonrası), Ali el-Gaznelî (ö. 582/1186), Ebû Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190), Ahmed en-Nâtîkî (ö. 586/1190), Muhammed el-Enbârî (ö. 596/1200), Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Hasan en-Nu'mânî (ö. 599/1203), Abdülmün'im el-Hazrecî (ö. 599/1203), Nasr b. Ali eş-Şîrâzî (ö. 565/1169 sonrası).¹⁶⁶

3.1. Hicrî VI. Asır/Milâdî XII. Yüzyıl: Sosyo-Kültürel, Siyasî ve Dini Konjonktür

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl tefsir tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktasıdır. Farklı tefsir anlayışlarının belirginleştiği önemli müfessirlerin yetiştiği ve kapsamlı eserlerin telif edildiği bu yüzyıl tefsir ilminin sonraki dönemlerdeki gelişimi için kritik bir zemin oluşturmıştır. Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl hem dini hem de siyasî açıdan önemli dönüşümlerin yaşandığı, karmaşık ve hareketli bir dönemdir. Bu yüzyılda yaşanan tefsir hareketleri, önceki dönemlerin birikimini farklı ekol ve yönelimlerle zenginleştirmiş ve sonraki dönem tefsir çalışmalarına önemli bir zemin hazırlamıştır. Dönemin fikri canlılığı ve farklı düşünce akımlarına olan ilgi, tefsir alanındaki çeşitliliği de beslemiştir. Genel olarak hicrî VI./milâdî XII. yüzyıl ilmi tartışmaların ve farklı görüşlerin özgürce ifade edilebildiği bir ortam sunmuştur. Aklî çıkarımlara ve dilbilimsel analizlere daha fazla önem veren dirayet tefsiri anlayışı bu yüzyılda güçlenmiştir.

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl İslâm dünyası için siyasî ve fikri karmaşanın olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bağdat'ta Abbâsîlerin gerileme dönemine girdiği, Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarını genişlettiği, Şî'î Fâtımîlerin Mısır'da hâkimiyet sağladığı, Avrupa'da ise Endülüs Emevî Devleti'nin gerilemekte oldukları görülmektedir. İlmî faaliyetler açısından özellikle halifelerin ilme verdiği değerle bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in aktardığı bilgiler hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl tefsir hareketlerinin önemli bir özelliğini yani farklı metodolojilerin özellikle dirayet tefsirinin yükselişi ve Mu'tezile gibi mezhebî eğilimlerin tefsirlere yansımaları açıkça ortaya koymaktadır. Bu bilgiler hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl tefsir tarihinin sadece rivayet naklinden ibaret olmadığını, aynı zamanda aklî muhakemenin, dilbilimsel analizlerin ve farklı teolojik görüşlerin de etkin bir şekilde tartışıldığı ve tefsirlere yansıdığı bir dönem olduğunu göstermektedir.

Hicrî VI./milâdî XII. yüzyılın başlarında Büyük Selçuklu Devleti parçalanmış ve Anadolu Selçuklu Devleti, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları gibi daha küçük devletler ortaya çıkmıştır. Selçuklu valileri (Atabegler) bulundukları bölgelerde bağımsız veya yarı bağımsız devletler kurmuştur (Örneğin, Zengîler (1127-1233), Böriler (1104-1154)).¹⁶⁷ Selâhaddin-i Eyyûbî (ö. 589/1193) liderliğinde Mısır'da kurulan

¹⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen altıncı tabaka müfessirleri aktarırken son sırada İbn Tayfûr es-Secâvendî'ye yer vermiştir. Ömer Nasuhi Bilmen İbn Tayfûr es-Secâvendî'nin altıncı asrın ortalarında yaşadığını belirterek vefat tarihini ifade etmemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının İslâm Ansiklopedisinde İbn Tayfûr es-Secâvendî'nin vefat tarihi olarak hicrî 565 yılı gösterilmiştir.

¹⁶⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/238-239.

¹⁶⁷ Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/349-351.

Eyyûbî Devleti (1171-1462), kısa sürede Suriye, Filistin ve Yemen gibi geniş toprakları ele geçirerek önemli bir güç haline gelmiştir. Haçlılara karşı mücadelede önemli bir rol oynamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte İslâm dünyasında siyasî parçalanmışlık devam etmiştir. Selçukluların desteğiyle başlayan Sünnî uyanışı devam etmiş ve Şiî Fâtımî Devleti'nin Mısır'daki hâkimiyetine son verilmiştir (1171).¹⁶⁸ Eyyûbîler, Sünnî İslâm'ı yeniden tesis etmeye çalışmışlardır. Zengîler daha önce Şiîler'in hâkimiyetindeki topraklarda Sünnîliği desteklemiştir.¹⁶⁹

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl Haçlı Seferleri'nin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Birinci Haçlı Seferi'nin (1096-1099) ardından Müslümanların güçlenmesi üzerine ikinci (1147-1149) ve üçüncü (1189-1192) Haçlı Seferleri düzenlenmiştir. Bu seferler Avrupa'nın dinî coşkusu ve askerî gücünü göstermesine rağmen, kalıcı başarılar elde edememiştir.¹⁷⁰ Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl Selâhaddin-i Eyyûbî, Atabegler ve Haçlılar arasındaki mücadeleler sahne olmuştur.¹⁷¹ Bu nedenle hicrî VI. asra/milâdî XII. yüzyıl "haçlılarla mücadele çağı" adı verilmiştir.¹⁷²

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi İslâmî ilimlerde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Farklı tefsir ekollerinin konsolidasyonu ve yeni yönelimlerin ortaya çıkışı bu döneme damgasını vurmuştur. Tasavvuf düşüncesi ve sûfî tarikatları halk arasında yaygınlaşmaya devam etmiş ve dini hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl dinî alanda Haçlı Seferleri ve farklı dini akımların etkileşimiyle şekillenirken, siyasî alanda ise büyük imparatorlukların zayıflaması, yeni devletlerin ortaya çıkışı ve bölgesel güç mücadeleleriyle karakterize edilmiştir. Farklı coğrafyalardaki dinî ve siyasî gelişmeler birbirleriyle etkileşim halinde olmuş ve sonraki yüzyılların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hicrî VI. yüzyılda tefsir alanında canlı bir tartışma ortamı hâkim olmuştur.

İstişhad metodu bu yüzyılda tefsirlerde yaygınlaşmıştır. Öyle ki Zemahşeri'nin tefsirinde bin kadar beyit yer almıştır.¹⁷³ Artık bu dönemdeki müfessirler aktarılırken onların şair olduklarına dair ibarelere yer verilmiştir. Örneğin Bilmen, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Endülüs ulemasının sonuncusu olduğunu belirtmiş ve edip, şair ve tarih uzmanı bir zat olduğu aktarmıştır.¹⁷⁴ Ayrıca Ebül-Mehâsin Ahmed Mesud el-Beyhakî dönemin şair müfessirleri arasında yer almaktadır.¹⁷⁵ Ayrıca Ebû Hafs Ömer el-Cenzî kuvvetli bir şair olarak tanıtılmıştır.¹⁷⁶ Muhammed el-Enbârî ise şürde büyük bir otorite olarak nitelenmiştir.¹⁷⁷ Bunun yanı sıra Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda pek çok müfessir edebiyatla meşgul olmuştur. Örneğin Bilmen, müfessir İbn Zafer'i büyük bir edebiyatçı olarak tanıtmıştır.¹⁷⁸

Bu asırda sûre tefsirleri de müfessirlerce kaleme alınmıştır. *Tefsîrû'l-Fâtîba*, *Tefsîru sûreti'l-ihlâs* adlı tefsirler yazılmıştır.¹⁷⁹

Ulûmu'l-Kur'ân literatürüne hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda önemli bir katkı yapılmıştır. İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân fi acâibi ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseriyle Kur'ân ilimleri sahasında bir eser vermiştir.¹⁸⁰

Bu dönemde Mu'tezile karşıtı ortam oluşmuş, farklı mezhepler tarafından tepki gösterilmiştir. Zamanında Hanefîlerin reisi olan Ebû'l-Vefâ Ali b. Ukayl (ö. 513/1119) gençliğinde Mu'tezile mezhebiyle meşgul olmuş ve Mu'tezile mezhebinin esaslarını okumuştur. Bu yüzden Hanbelîler onu öldürmek istemiş,

¹⁶⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/237-240.

¹⁶⁹ Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/272-274.

¹⁷⁰ Işın Demirkent, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525-546.

¹⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/1923.

¹⁷² Özdemir, *Tarihî Müslümanlar*, 134.

¹⁷³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/55.

¹⁷⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/58.

¹⁷⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/60.

¹⁷⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/62.

¹⁷⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/67.

¹⁷⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/63.

¹⁷⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/65.

¹⁸⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/70.

iki yıl boyunca Bâbü'l-Merâtib'de saklanmıştı. Daha sonra tevbe edeceğini söyleyip dışarı çıkma imkânı bulmuştur.¹⁸¹ Hüccetü'l-Efâzıl Ali el-Hârizmî Mu'tezile mezhebi üzere *Tefsîrî'l-Kur'ân* tefsirini yazmıştır.¹⁸²

Hicrî IV. ve V. asır/milâdî X. ve XI. asırdaki Basra-Kûfe dil okulları yerini hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda eklektik bir tarzda Bağdat dil okuluna bırakmıştır. Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda müfessirlerin çoğu tefsirlerinde dil tahlillerine, gramere ve nahiv ilmine yer vermişlerdir. Bağdat'ta yer alan nahiv âlimleri şu zatlardan oluşmuştur: Cevâlîkî, İbnü's-Şecerî, İbnü'l-Haşşâb, İbnü'd-Dehhân.¹⁸³

Müfessirlerin Nizâmiye medreselerinde müderris olarak görevlendirilmeleri bu dönemde de devam etmiştir.¹⁸⁴ Nitekim Gazzâlî'ye Nizâmülmülk tarafından Bağdat'taki Nizâmiye medresesi müderrisliği teklifinde bulunulmuştur. Gazzâlî daha sonra da Nîşâbur'daki Nizâmiye medresesinde ders vermiştir.¹⁸⁵

Dirayet yöntemiyle yazılan tefsirler bu dönemde ağırlık kazanmıştır. Tâcülkurrâ el-Kirmânî *Lübâbü't-tefâsîr* adlı tefsirini dirayet yöntemiyle yazmıştır.¹⁸⁶ Bunun yanı sıra Ebû Muhammed el-Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* tefsiri gibi rivayete dayalı tefsirler de yazılmıştır.¹⁸⁷ Bir de hem rivayet hem de rivayete dayalı olarak İbn Atıyye el-Endelüsî *el-Muharrerül-vecîz fi tefsîri Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsiri yazmıştır.¹⁸⁸ Kur'ân'ın harikalarına dair eserler bu dönemde yazılmış ve *Acâibü'l-Kur'ân* adlı kitaplar telif edilmiştir.¹⁸⁹

Tefsir eserlerinin klasik olarak Fatıha sûresiyle başlayan âyet yorumları yöntemi yerine bir mukaddime ile tefsire dair temel meseleler ele alınmaya başlanmış ve usûl bilgisine ihtiyaç duyulmuştur.¹⁹⁰ *Mukaddimetü't-tefîr* adlı eserlere bu dönemde rastlanmaktadır.¹⁹¹ İbn Atıyye el-Endelüsî *el-Muharrerül-vecîz fi tefsîri Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsirine mukaddime ile başlamıştır.¹⁹² Ayrıca bu dönemde tefsir ilminin usûlüne dair Ebû Bekir İbnü'l-Arabî tarafından *el-Kânûn fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîz* adlı bir eser yazılmıştır.¹⁹³ Bu gelişme hicrî V. asır/milâdî XI. asırda ilimler açısından usûl bilgisinin sistemleşmeye başladığını göstermektedir. Nitekim bu dönemde *el-Mahsûl fi usûli-fıkıh*,¹⁹⁴ *et-Tenkîh*,¹⁹⁵ *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*¹⁹⁶ adında usûl-i fıkıh kitapları yazılmıştır.

3.2. Farklı Tefsir Ekollerinin Yerleşik Hale Gelmesi ve Yeni Yönelimlerin Ortaya Çıkışı

3.2.1. Kelâmî Tefsir

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda tefsir faaliyetlerinde kelâm, felsefe, tasavvuf gibi ilimlerden sıklıkla yararlanılmıştır. Kur'ân yorumlarında müfessirler pek çok ilimle kendilerini donatma ihtiyacı hissetmiştir. Âyet yorumlarında filozofların görüşleri, işarî fikirler, mantık kuralları, lügavî esaslar, tarihsel malumatlar kaçınılmaz bir biçimde etkili olmuştur. Nitekim Gazzâlî kendi zamanında etrafında etkili olan görüşleri şöyle sınıflandırmıştır: Kelâmcılar, filozoflar, bâtınîler, mutasavvıflar.¹⁹⁷ Gazzâlî bazı İslâm âlimlerinin sadece fıkıh ve kelâmıla yetinmelerini eleştirmiş, diğer ilimlerin de öğrenilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁸ Bilmen'in kaydettiğine göre Gazzâlî *Yâkûtü't-te'vîl* adlı tefsirinde “(Bu kâinatı yaratması) sizden

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 9/190.

¹⁸² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/63.

¹⁸³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/64.

¹⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/21.

¹⁸⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/22.

¹⁸⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/42.

¹⁸⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/44.

¹⁸⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/57.

¹⁸⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/43.

¹⁹⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/18-19; Bilal Deliser, “Hicrî VIII. Asra Kadar Kur'ân İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 8.

¹⁹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/20.

¹⁹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/56.

¹⁹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/58.

¹⁹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/60.

¹⁹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/60.

¹⁹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/70.

¹⁹⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/32.

¹⁹⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/32-33.

hanginizin daba güzel iş ortaya koyacağımı imtihan etmek içindir."¹⁹⁹ âyetini "hanginizin akılcı daha iyi olduğunu ortaya çıkarmak için" diye tefsir etmiş ve akıllı kullanmanın önemine dikkat çekmiştir.²⁰⁰

İlimlerdeki çeşitlenmenin bir sonucu olarak Muhammed eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı dinler tarihine ilişkin eseri bu dönemde yazılmıştır. Şehristânî'nin filozofların görüş ve yöntemleri konusunda uzmanlaşmış olması onu hem dinler tarihi konusunda eser yazmaya hem de Yûsuf sûresi hakkında felsefî bir tefsir yazmaya sevk etmiştir.²⁰¹ Denilebilir ki felsefî tefsir adında yeni yorumlama türü bu asırda doğmuştur. Ebül-Ferec İbnü'l-Cevzî *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümmem* adlı bir tarih kitabı yazmıştır.²⁰² Bu yüzyılda müfessirlerin tarihe olan ilgisi dikkat çekmektedir.

Eş'arî, Mâtürîdî ve Mu'tezilî kelâmcılarının Kur'ân âyetlerini kendi kelâmî görüşlerini destekleyecek şekilde yorumlama çabaları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu yüzyılda Kelâm ilmine mantık kuralları uygulanmış, felsefeye karşı olumsuz bir tutum oluşmuştur.²⁰³ Allah'ın sıfatları, kader, cüz'î irade gibi kelâmî konuların tefsirdeki yansımaları görülmektedir. Örneğin, Zemahşerî'nin *Keşşafı* Mu'tezilî bakış açısıyla hazırlanmış olmakla birlikte kelâmî tartışmalara önemli katkılar sunmuştur. Eş'arî ve Mâtürîdî gibi Sünnî kelâm ekolleri, kendi teolojik görüşlerini Kur'ân âyetleri üzerinden temellendirme çabalarını yoğunlaştırmışlardır. Şehristânî, kelâmda Eş'arî mezhebinin benimsemiş ve tefsirini buna göre yazmıştır.²⁰⁴ Bu durum kelâmî tartışmaların tefsirlere daha fazla yansımaya ve âyetlerin bu çerçevede yorumlanmasına yol açmıştır.

3.2.2. İşârî Tefsir

Sûfî tefsirin bu dönemdeki yükselişi işârî tefsir geleneğinin sonraki dönemlerde de canlı kalmasını sağlamıştır. Hicrî VI. yüzyıl tefsir tarihi açısından bir geçiş ve olgunlaşma dönemi olarak kabul edilebilir. Râgıb el-İsfahânî *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şerîa* adlı eseriyle tasavvufa ilişkin bir eser yazmıştır.²⁰⁵ Ayrıca Gazzâlî *İhyâ-ü ulûm'u* tasavvuf yöntemi üzerine kaleme almıştır.²⁰⁶ Artık müfessirlerin ilmî seyahatleri sadece bilgi düzeylerini derinleştirmek için değil aynı zamanda manevî kemâlâtı arttırmak için de yapılmıştır.²⁰⁷ Nitekim Gazzâlî böyle bir manevî yolculuğa çıkmış ve Cürcân, Nîşâbur, Sâmerrâ, Bağdat, Hicaz, Şam, Kudüs, Mısır, İskenderiye, Mağrib gibi yerlere seyahat etmiştir.²⁰⁸

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyıl özellikle işârî tefsirin tarihinde önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde sadece tasavvufî bakış açısıyla Kur'ân yorumları yapılmakla kalmamış, aynı zamanda işrâkî felsefe ile tasavvufun irfânî boyutu birleşerek derin yapı, sezgi merkezli bir Kur'ân anlayışı geliştirilmiştir. Akıl yürütmeyi (istidlâl) temel alan rasyonalist Meşşâî felsefeye karşı mistik tecrübe ve sezgiye dayalı teozofik düşünce sistemi olan işrâkîlik hâkim olmuştur.²⁰⁹ Mu'tezile ekolüne gösterilen tepki sonucunda, Eş'arî kelâm sistemi, tasavvufun irfan sistemi ve işrâkî felsefe bir araya gelmiştir. Böylece akıl felsefe sistemine tepkiyi ifade eden eserler meydana gelmiştir.²¹⁰ Gazzâlî felsefe ekollerini tetkik etmiş, yazmış olduğu *Tehâfütü'l-felâsife* eseriyle filozofların birtakım yanlış inançlarını eleştirmiştir.²¹¹

3.2.3. Fık'hî Tefsir

Abkâmu'l-Kur'ân eserleri hicrî VI. asır/milâdî XII. asırda da varlığını devam ettirmiştir. Ebül-Hasan Ali et-Taberî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Abdülmün'im el-Hazrecî *Abkâmu'l-Kur'ân* yazar müfessirler

¹⁹⁹ Hûd 11/7.

²⁰⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/39.

²⁰¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/61.

²⁰² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/71.

²⁰³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/26.

²⁰⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/61.

²⁰⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/20.

²⁰⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/26.

²⁰⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/22.

²⁰⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/22.

²⁰⁹ Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/438-439; Özdemir, *Tarihî Müslümanlar*, 136-137.

²¹⁰ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Söylem ve Yorum*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 192.

²¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/29.

arasında yer almıştır. Üçüncü tabakada dört, dördüncü tabakada beş, altıncı tabakada ise üç adet *Abkâmu'l-Kur'ân* eseri yazılmıştır.²¹² Kur'ân âyetlerinden hukuki hükümler çıkarma çabaları hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Kur'ân'daki ahkâm âyetlerinin yorumlanması farklı fıkıh mezheplerine mensup âlimler arasında ihtilaflara neden olmuştur. Fıkıh mezheplerinin kendi görüşlerini destekleyen âyetleri yorumlama biçimleri tefsirlerde yer almıştır. Bu alanda önemli eserler ve müfessirler yer almaktadır. Hukukî hükümlerin Kur'ân'dan çıkarılmasına yönelik ilgi devam etmiş ve farklı fıkıh mezheplerine mensup âlimler, kendi mezheplerinin görüşlerini destekleyen âyetleri detaylı bir şekilde yorumlamışlardır. Fıkıh usûlü prensiplerinin tefsire uygulanması da tartışma konularından biri olmuştur.

3.2.4. Dilbilimsel Tefsir

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât* adlı eseriyle müfessirlere büyük bir hizmette bulunmuştur. Bu eser Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarını tahlil ve izah etmiştir. Dil felsefesi adına önemli bir kaynak olan bu eser günümüzde müfessirler ve araştırmacılar için rehber durumundadır.²¹³

Hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda Arap dilinin inceliklerine ve edebî sanatlarına vurgu yapan tefsir anlayışı hâkim olmuştur. Nahiv, sarf, belâgat gibi ilimlerin tefsirdeki rolü belirginleşmiştir. Zemahşerî'nin dilbilimsel tefsirin zirve noktalarından birini temsil eden *Keşşâfı* bu yaklaşımın önemli bir örneğidir. Bu tefsirden sonra diğer tabakalarda artık tefsir yazma işi olabildiğince aza inmiş ve bunun yerine Zemahşerî'nin *Keşşâfı*na haşiyeler ve şerhler yazılmaya başlanmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Zemahşerî'nin dilbilimsel yaklaşımı kendisinden sonra gelen birçok müfessir için önemli birer kaynak olmuştur.²¹⁴ Zemahşerî gibi dilbilimci müfessirler Arap dilinin inceliklerinin ve edebî sanatlarının Kur'ân'ın doğru anlaşılmasındaki rolünü vurgulamıştır.

Bunun yanı sıra Kur'ân'ın farklı kıraatleri arasındaki anlam farklılıkları müfessirler arasında tartışma konusu olmuştur. Her bir kıraatin geçerliliği ve âyetin anlamını nasıl etkilediği üzerine farklı yorumlar yapılmıştır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî *el-Muğnî* adlı kıraat ilimlerine dair bir eser yazmıştır.²¹⁵

Sonuç

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Tabakâtü'l-müfessirin* adlı eserinde yer verdiği IV, V ve VI. tabakalar, Kur'ân tefsiri tarihinde yalnızca metinlerin üretildiği değil, aynı zamanda yorum biçimlerinin, düşünce iklimlerinin ve ilim anlayışlarının köklü biçimde değiştiği kritik bir dönemi kapsamaktadır. Bilmen'in IV, V ve VI. tabakaları tasnif biçimi dönemlere göre sadece şahıs aktarımı yapmakla kalmamış; aynı zamanda her dönemin karakteristik tefsir dilini yansıtmıştır. Dolayısıyla Bilmen'in metodu klasik tabakât yazıcılığından ayrılarak hermenötik bir zemin kazanmıştır. Bu çalışmada onun tercihleri tarihsel bağlamla ilişkilendirilerek yeniden okunmuştur. Tefsir faaliyetinin yalnızca bir âyet açıklama süreci olmadığı, aksine her dönemin siyasal, kültürel ve entelektüel bağlamıyla şekillenen çok katmanlı bir yorum biçimi olduğu bu çalışmada açıkça görülmüştür. Hicrî IV. yüzyıl/milâdî X. yüzyılda rivayetle dirayet arasında denge kurulurken, hicrî V. yüzyıl/milâdî XI. yüzyılda mezhep farklılıkları yorumlara yön vermiş, hicrî VI. yüzyıl/milâdî XII. yüzyılda ise kelâm ve felsefî kavramlar tefsirin temel yapı taşlarına dâhil edilmiştir. Bilmen'in *Tabakâtü'l-müfessirin* eserinde bu tabakalarda tefsirin gelişim seyrindeki kırılma noktalarına işaret edilmiştir. Müfessirlerin yaşadıkları ilmî çevre, medrese yapıları, tercüme faaliyetleri ve entelektüel atmosfer gibi epistemik bağlamlara ve hermenötik detaylara dikkat çekilmiştir. Bu yönüyle Bilmen'in eseri, metodolojik ve düşünsel derinlik taşıyan değerli bir tasnif kaynağı niteliği taşımaktadır. Bilmen yalnızca müfessirleri kronolojik olarak sıralamakla yetinmemiş; aynı zamanda tefsir literatürünü şekillendiren şehirler ve ilim merkezleri, kurumsal yapılar, Yunan felsefesinden aktarılan kavramlar, mantık sistemleri, kelâm, fıkıh ve belâgat disiplinlerinin tefsir üzerindeki etkileri gibi bağlamsal unsurlara da işaret ederek klasik tefsir tarihçiliğine hermenötik bir derinlik kazandırmıştır. IV, V ve VI. tabakalar Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanmasında salt naklî aktarım döneminden çıkılıp, disiplinler arası düşünsel üretim dönemine geçildiğini göstermiştir. Bu dönemde müfessir artık sadece bir ravî değil, aynı zamanda bir âlim, filozof, kelâmcı ve dilci olarak öne çıkmıştır. Bu yönüyle tefsir hem bir ilim disiplini hem de bir anlam inşa faaliyeti

²¹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/433.

²¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/20.

²¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/53-54.

²¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/70.

olarak kurumsallaşmış ve derinleşmiştir. Bilmen'in hermenötik boyutlar taşıyan tefsir tarihi yaklaşımı, klasik kaynaklara çağdaş metodolojilerle yeniden bakma ihtiyacını belirtmiş, böylece Kur'ân yorumunun durağan değil canlı, çok boyutlu ve devingen bir süreç olduğunu vurgulamıştır.

Kaynakça | References

- Ateş, Süleyman. *İşarî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1974.
- Bauer, Thomas. *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu?*. çev. Hülya Yavuz Akçay. İstanbul: Runik Kitap Yayıncılık, 2018.
- Bezer, Gülay Ögün. "Tuğteginliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/349-351. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bezer, Gülay Ögün. "Zengiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/268-272. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınevi, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/105-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2018.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-'âlemîn*. thk. Muhammed Ecmel el-İslahî. 6 Cilt. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2019.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunda Kuruluş Dönemine İlişkin Problematik Noktalar". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Deliser, Bilal. "Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları -I: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin İlk Üç Tabakası". *Apjir* 7/3 (2023), 298-329.
- Deliser, Bilal. "Hicrî VIII. Asra Kadar Kur'ân İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 1-23.
- Demirkent, Işın. "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/525-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Söylem ve Yorum*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- Hamevî, Yâkut. *Mu'cemu'l-buldân*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1906.
- İbn Haldûn. *Mukaddime İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed Derviş. 2 Cilt. Dimâşk: Dâru Yu'reb, 2004.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 2 Cilt. Lübnan: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2004.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnül-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fibrîst*. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Nesâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/563-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kaya, Mahmut. "Dârulhikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kaya, Mahmut. "İşrâkiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Köprülü, M. Fuad - Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Makrîzî, Takıyyüddin. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*. thk. Ahmed İbrahim el-Mansur. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019.

- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet (ed.). *Tarihîte Müslümanlar*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Rippin, Andrew. *Tefsir Tarihi İncelemeleri*. çev. Ahmed Hamdi Akkaya. İstanbul: Kapı Yayınları, 2023.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Şehristânî, Abdülkerim b. Ahmed. *el-Milel ve’n-nihal*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Câmi’u’l-kebir*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Arabi’l-İslâmi, 1996.
- Usaybia, İbn Ebû. *Uyûnü’l-enbâ fî tabakâti’l-etıbbâ*. thk. Âmir Neccâr. Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1992.
- Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.